॥ अथ श्रीमद्भागवतटिप्पणी छलारी प्रारभ्यते ॥

॥ नवमः स्कंधः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ हरि ॐ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ अस्मिन् स्कंधे वैष्णवानां तु चरितं विष्णूद्रेकाय कथ्यत इत्युक्तेः । विष्णूत्कर्षज्ञानार्थं पुण्यश्लोकराजवंशो निरूप्यते । तत्र कतिपयैरध्यायैः सूर्यवंशः कतिपयैरध्यायैः सोमवंशश्चानुवर्ण्यते । प्रथमं तावदुक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनुवंशं राजा शुकं पृच्छति ॥ मन्वंतराणीत्यादिना ॥ उक्तानि । अष्टमस्कंध इति शेषः । तत्र चतुर्दशमन्वंतरेषु । कृतानि हरेर्वीर्याणि च । मे मया श्रुतानीत्यन्वयः ॥ १ ॥ अत्र यच्छब्दद्वयस्य स वै इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । असौ चाक्षुषमन्वंतरे प्रसिद्धः । तस्यावस्थानमाह ॥ द्रविडेश्वर इति । तस्य महिमानमाह ॥ ज्ञानमिति । यः सत्यव्रतो नामराजर्षिः । अतीतकल्पांते चाक्षुषकल्पांते । पुरुषसेवया मत्स्यावताररूपभगवत्सेवया । तदुपदेशेनेति यावत् । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं लेभे ॥ तदुक्तं ॥ मत्स्यरूपी महांबोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् । सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः । अश्रौषीदृषिभिः सार्धमात्मतत्त्वमसंशयं । नव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनमिति । ज्ञानं चेति क्वचित्पाठः ॥ २ ॥ सः सत्यव्रतो विवस्वतस्तन्नामकसूर्यपुत्रः सन्मनुरासीत् । अस्मिन् वैवस्वतमनुकल्प इति शेषः ॥ श्रुतं । स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः । विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन् आसीद्वैवसतो मनुरित्यष्टमस्कंधांते श्रुतमित्यर्थः । इक्ष्वाकुप्रमुखा दशसुतास्तत्रैव वैवस्वतमन्वंतरनिरूपणसमये प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ वंश्यानुचरितानि च वंशे भवा वंश्यास्तेषां राज्ञां माहात्म्यानि चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ये भूता इत्यादिकं वैवस्वतमनुवंशोत्पन्नेष्विति ज्ञेयं । भवंतीत्यस्यैव विवरणं ॥ अद्यतन श्चेति ॥५॥ प्रश्नप्रतिवचने सामर्थ्यमस्तीति द्योतयितुं भगवान् परमधर्मविदिति विशेषणद्वयं ॥ ६ ॥ मानवो वैवस्वतमनुसंबंधी ॥ ७ ॥ वैवस्वतमनुवंशं वक्तुं पीठिकामारचयति ॥ परावरेषामिति । परावरेषां ब्रह्मादीनां कल्पादीनां च भूतानामात्मांऽतर्यामी यः परमपुरुषो नारायणः स ब्रह्म एक एव कल्पांते । इदं विश्वं । उदरे । निधायेति शेषः । आसीत् ॥ तदुक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये ॥ आसीदुदारगुणवारिधिरप्रमेयो नारायणः परतमः परमात्स एकः संशांतसंविदखिलं जठरे निधायेति । उदरावस्थितिस्थानविशेषकथनपूर्वकमुक्त्वा ब्रह्मांडपुराणे । धामत्रयस्थिता मुक्ता वटपत्रस्थ शौरिणः । कुक्षिगता ध्यानमुक्ता यावत्स्रष्टिर्भवेत्पुनः । तावत्तिष्ठंति चानंदाः सृष्टो यांति स्वकं स्थलं । तमःप्राप्तास्तामसाश्च स्वरूपेण व्यवस्थिताः । लिंगभंगमनुप्राप्ताः पूर्वद्वेषात्मकाः सदा । नाभेरधस्तिष्ठंति यावत्सर्गः पुनर्भवेत् । नित्यसं-

सारिणः सर्वे सृष्टौ सृष्टौ भवंति च । न तेषां संसृतेर्नाशः क्वचित्क्वापि भविष्यतीति । स एक एवासीदित्येवकारव्यावर्त्यमाह ॥ अन्यत्किंचन चासीदिति । यत्किंचनान्यत्कालादिकमासीत् । तत्तस्मादन्यन्नासीत् । किंतु तदधीनमेवासीदित्यपि योज्यं । काल आसीत्परम आसीत्तद्यदासीत्तदावृतमासीदिति श्रुतेः ॥८॥ ततः सृष्टिकाले प्राप्ते चतुर्विंशतितत्त्वसृष्टिरभूत् । ततो ब्रह्मांडोत्पत्तिरभूदिति द्रष्टव्यं । ततः परं किमभूदिति तत्राह ॥ तस्येति । गर्भोदके शयानस्य हरेरित्यर्थः । नाभेः सकाशात्पद्मकोशः पद्मकुड्मलं । उदस्तादिति छांदसं रूपं । उदभूत्पद्मसृष्टिरभूदित्यर्थः ॥९॥ तस्य ब्रह्मणो मनसः सकाशान्मरीचिर्जज्ञे । तस्य मरीचेः सकाशात्कश्यपो जज्ञे । ततः कश्यपाद्दाक्षायिण्यां दक्षपुत्र्यां विवस्वांस्तन्नामकसूर्यः ॥१०॥ ततो विवस्वतः सकाशात् श्राद्धदेवस्तन्नामा सप्तमो मनुः । अस्यैव वैवस्वतनामांतरं । संज्ञायां विवस्वान्नामकसूर्यभार्यायां । आसीत्स वैवस्वतमनुः श्रद्धार्यां भार्यायां । आत्मवान् आत्मज्ञानी ॥११॥ ते पुत्राः के इत्यत आह ॥ इक्ष्वाकिति । विभुं वैवस्वतमिक्ष्वाकुप्रभृतीन् दशपुत्रान् जनयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ वैवस्वतमनुपुत्रस्य सुद्युम्नस्य केनचिन्निमित्तेन स्त्रीत्वे प्राप्ते सति तस्यां सोमपुत्राद्बुधात्पुरूरवप्रभृतिसोमवंशं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह ॥ अप्रजस्येत्यादिना । संतानरहितस्येत्यर्थः । इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं मित्रावरुणयोरिष्टिं मित्रावरुणदैवत्यां । मित्रावरुणयोरित्यत्र देवता द्वंद्वे चेति दीर्घः ॥ १३ ॥ दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति होतारं समयाचत । पय एव व्रतमाहारो यस्याः सा तथा । व्रतं भोजनं तं निवृत्त्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ अध्वर्युणा यजेति प्रेषितो होता तेनाध्वर्युणा हविषि गृहीते सति वषट्कारं गृणन् वौ षडिति वदन् तद्भार्यया प्रार्थितं दध्यावित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तस्य पूर्वसंकल्पितस्य । व्यभिचारेण व्यत्यासेन । अन्यथा ध्यानेनेत्यर्थः । नातिहृष्टं मनो यस्य । न समासोऽयं ॥१६॥ वो युष्माकमिदं कर्म किं कस्मिन्निमित्ताद्विपरीतं स्त्रीत्वापादकं जातं । इदं स्त्रीत्वं कष्टं । ब्रह्मविक्रियैवमनिष्टापादनी नैव स्यान्नैव भवति । अतो भवतां कर्मणः स्त्रीत्वापादकत्वं । अहो आश्चर्यं । अतो बलवन्निमित्तं वक्तव्यं । तत्किमिति हृदयं ॥ १७ ॥ मंत्रविदो मैत्रावरुणीमिष्टिं कुर्यात्पुत्रकाम इत्यादि मंत्रहृदयज्ञा युक्ता मनोयोगयुक्ताः । न च दोषादन्यथात्वं मनस इत्याह ॥ तपसेति । यूयमेवं विधास्तेषु युष्मासु संकल्पवैषम्यं चिंतितस्यान्यथात्वं कुतो न कुतोऽपीति संभाव्यते । असंभावितत्वे दृष्टांतः ॥ अनृतमिति । न हि देवेष्वनृतं दृष्टचरं ॥ १८ ॥ देहलीदीपन्यायेन

तस्येत्यस्योभयत्रानुषंगः । तस्य तद्वचो निशम्य । तस्य वैवस्वतमनोः प्रपितामहो वसिष्ठो मरीचिवद्वसिष्ठस्यापि ब्रह्मपुत्रत्वात् । व्यतिक्रमं व्यतिक्रमणजन्यामिति ज्ञात्वा । रविनंदनं वैवस्वतं ॥ १९ ॥ होतुर्व्यभिचारतो विपरीतध्यानेन सुप्रजास्त्वं सत्पुत्रवत्वं तवेति शेषः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा मनसि तथा निश्चयं चकारेत्यपि ज्ञेयं । एवं व्यवसित एवं कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ तेन वरेणेलापुरुषर्षभोऽभवत् तदा तस्य । सुद्युम्ननामाभवदिति योज्यं ॥ २२ ॥ सः सुद्युम्नो मृगयां प्रति । मृगवधार्थमिति यावत् । जगामेत्युत्तरेणान्वयः । सैंधवं सिंधुदेशजातं ॥ २३ ॥ दंशितो वर्मयुक्तः । अनुमृगं धावन्निति शेषः ॥ २४ ॥ मेरोरधस्तात्स्थितं ॥ २५ ॥ स्वात्मानं स्त्रियं स्तनकेशादि स्त्रीचिन्होपेतमपश्यत् । वडवामश्वां ॥ २६ ॥ आत्मानं लिंगविपर्ययं पुरुषचिन्हविपरीतं स्त्रीचिन्हं । विमनसो दुःखितमनसः ॥ २७ ॥ इति स्त्रीभागवतटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ९—१ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवंगुणः पुरुषस्य स्त्रीत्वापादकगुणयुक्त एवं प्रश्नं प्रत्युत्तरं समाचक्ष्वेत्यर्थः ॥१॥ तत्र वने । स्थितामिति शेषः । दिशो वितिमिरा निरस्तांधकाराः कुर्वंतीत्यर्थः । दिशो वितिमिराभासाः कुर्वंत इति पाठे वितिमिराभासा विगतं तिमिरं विगत आभासोऽन्यप्रकाशश्च यासु तथा दिशः कुर्वंतः संत इत्यर्थः ॥२॥ अंकात्समीपात् । समीपोत्संगयोरंक इत्यभिधानं । नीवीं वस्त्रं पर्यधात्परिधानं कृतवती ॥३॥ प्रसंगं रत्यभिनिवेशं वीक्ष्य स्त्रीप्रसंगकलुषितमनसः संतः । तत्प्रसंगशून्यं नरनारायणाश्रमं बदर्याख्यं जग्मुः ॥४॥ भगवान् शंभुः ॥ ५ ॥ तर्हि तदैव । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्णयाति ॥ स चेति । सुद्युम्नाख्याऽनुचरी संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वित्यादेशः ॥ ६ ॥ आश्रमाभ्याशे आश्रमसमीपे ॥ ७ ॥ सा स्त्रीत्वापन्ना सुद्युम्ना । पुरूरवसं तन्नामानं ॥८॥ मानवो मनुपुत्र इति शुश्रुम इति सूतोक्तिः शुकोक्तिर्वा ॥ ९ ॥ तस्यां सुद्युम्नायां तां स्त्रीत्वलक्षणं । कृपया राजकुमारस्य कथमिदं स्त्रीत्वं प्राप्तमिति दययेत्यर्थः । आशयन्कामयन् । उपधावत असेवत ॥ १० ॥ ऋतां कुर्वन्स्वां च वाचं । सर्वे योषिद्भवेदिति स्ववाक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ वसिष्ठभ्रातृमरीचोत्पन्नत्वात्सुद्युम्नस्तव गोत्रज इत्युक्तं ॥ १२ ॥ पुंस्त्वलक्षणं कामं नाभ्यनंदन् स्त्रीत्वे प्राप्ते लज्जया मासं मासं निलीयावस्थानात् । ततः परं सुद्युम्नोऽश्वमेधं कृत्वा पुमानेव बभूवेति ज्ञातव्यं ॥ तदुक्तं संग्रहरामायणे ॥ अश्वमेधात्पुमानेव यज्ञश्रेष्ठो हि स क्रतुरिति ॥ १३ ॥ तस्य सुद्युम्नस्य दाक्षिणापथराजानः पथस्य तन्नामक-

देशस्य राजानः। समासांतविधरनित्यत्वात् दक्षिणापथराजान इति साधुः ॥ १४ ॥ प्रतिष्ठानपतिः प्रतिष्ठाननामाख्यपुरपतिः प्रभुः सुद्युम्नः परिणतः सन्वृद्धः सन् स्वस्य स्त्रीत्वावस्थायां जाताय पुरुरवसे पुत्राय । गां भूमिमुत्सृज्य दत्वा ॥ १५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९—२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सुते सुद्युम्ने वनं प्रति गते सतीत्यन्वयः। समा वर्षाणि ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुः पूर्वजो ज्येष्ठो येषां ते तथा । नामानि प्रथमाऽध्याय एवोक्तानि ज्ञेयानि ॥ २ ॥ सूचीकटाहन्यायेन वैवस्वतपुत्राणां वंशं विवक्षुरादौ तावत् । वैवस्वतमनोरष्टमपुत्रस्य पृषध्रस्य वंशो नाभूदिति सहेतुकमाह ॥ पृषध्र इत्यादिना । गुरुणा वसिष्ठेन गोपालकृतो पृषध्रो गाः पालयामासेत्यन्वयः। रात्रौ खड्गपाणिस्तिष्ठतः सतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य स तथा । यत्तः सन्नद्धः ॥ ३ ॥ निशि मेघे वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रः बभ्रमुर्भ्रमणं चक्रुः ॥ ४ ॥ बलवान् शार्दूलः। सा गौः ॥ ५ ॥ बभ्रोर्गोः शिरो न्यहनत्। बभ्रुर्गौः सौरभी चेत्यभिधानं। कपिला गौर्बभ्रुरिति कश्चिद्व्याख्यातवान्। प्रलीना उडुगणा यस्मिंस्तस्मिन् । आकाश इति शेषः ॥ ६ ॥ विवृक्णश्रवणः छिन्नकर्णमूलः। निस्त्रिंशस्य खड्गस्याग्रेण हतः । गां कामतो न जघानेति व्याख्यापयितुं विवृक्णश्रवण इत्युक्तं ॥ ७ ॥ परवीरहा शत्रुसंहारकः। निशि व्युष्टायां प्रभातायां ॥ ८ ॥ अकामतो बभ्रुहननेच्छाभावेऽपि कृतागसं कृतापराधं। क्षत्रबंधुः क्षत्रियाभासोऽपि त्वं न भविताऽपि तु शूद्रो भविता ॥ ९ ॥ प्रत्यगृह्णात्। शापमिति शेषः। ऊर्ध्वरेतोव्रतं ऊर्ध्वरेतस्त्वं रूपं व्रतमधारयत् ॥ १० ॥ सर्वात्मनि सर्वस्वामिन्येकांतित्वमेकांतभक्तत्वं । समः सुखदुःखादिषु समः ॥ ११ ॥ शांतात्मा शांतरूपे हरौ निश्चितबुद्धिः संयताक्षो निगृहीतेंद्रियोऽपरिग्रहोऽधिकपरिग्रहशून्यः। यदृच्छया भगवदिच्छयोपपन्नेन प्राप्तेन फलादिना ॥ १२ ॥ आत्मानि परमात्मानि । आत्मानं मन आधाय जडांधबधिरैः सदृशात्माकृतिर्यस्य विचचारेति द्वयोरेकान्वयः ॥ १३ ॥ एवं व्रत एवं वृत्तिमान्। तेन दावाग्निनोपयुक्तकरणः स्वीकृतदेहो दग्धदेह इत्यर्थः । करणं साधकतमे शरीरेंद्रिययोरित्यभिधानं । परं ब्रह्म ॥ १४ ॥ दशमपुत्रस्य कवेरपि वंशो नाभूदित्याह ॥ कविरिति । बंधुभिः सह संगं विसृज्य तेषु ममतां विहायेत्यर्थः। वनं विवेश। ततः स्वरोचिषं पुरुषं चित्ते निवेश्य तं ध्यायन्नित्यर्थः। परब्रह्मेति शेषः।

गतः प्राप्तः कैशोरवयोऽल्पवयः ॥ १५ ॥ विष्टस्य वंशमाह ॥ करूशानिति । मानवान्मनुपुत्रात्करूशात्करूशा इत्येव प्रसिद्धाः पुत्रा आसन्नित्यन्वयः । क्षत्रजातय इत्यनेन वृषध्रवद्गोपालत्वादिजात्यंतरं न प्राप्ताः । किंतु तज्जातय एवेति सूचयति । उत्तरापथनामकस्य देशस्य गोप्तारः पालकाः ॥ १६ ॥ पंचमस्य वंशमाह ॥ धृष्टादिति । धृष्टान्मनुपुत्रान्नाम्ना धार्ष्टं क्षत्रं क्षत्रियकुलमभूत् । तद्वृत्तमाह ॥ ब्रह्मभूतामिति । ब्रह्मणि स्थितं परब्रह्मनिष्ठितमभूदित्यर्थः । क्षितौ कर्मभूतौ गतमेकाग्रचित्तत्वेन तपसि स्थितामित्यर्थः । द्वितियस्य वंशमाह ॥ मानवाच्च नृगादिति । मानवान्मनुपुत्रान्नृगराजात् । स्वातिर्नामा पुत्रस्ततः स्वातेर्ज्योतिर्नामा ततो ज्योतिषो नभस्तन्नामा पुत्रोऽभवत् । स्वातिमूलनामा नभस्य पुत्रोऽभवत् । स्वातिमूलस्येति शेषः । वसुनामा पुत्रोऽभवत् ॥१७॥ वसोः प्रतीकः पुत्रोऽभवत् । तत्पुत्रः प्रतीकपुत्र ओघवान् ओघवान्नामा । ओघवतः स्वसा ओघवतीनामकन्याऽभवत् । सुदर्शनो नाम राजा ॥१८॥ सप्तमस्य वंशमाह ॥ चित्रसेनो नरिष्यंतादिति । नरिष्यंतान्मनुपुत्राच्चित्रसेनो नाम सुतोऽभवत् । तस्य चित्रसेनस्य दक्षस्तस्य दक्षस्य । ततो मीढ्वान्नामकात् । तत्सुतः कूर्चसुतः ॥१९॥ तस्य वीतिहोत्रस्य तस्य सत्यश्रवसस्तत उरुश्रवसः ॥२०॥ भगवान्पूज्योऽग्निदेव एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति विख्यातः ॥ २१ ॥ ततो जातूकर्ण्याद्ब्रह्मकुलं जातं । अग्निवैश्यानमिति नामांतरेण प्रसिद्धं । चतुर्थवंशं प्रतिजानीते ॥ दिष्टवंशमिति ॥ २२ अन्यो मनुपुत्रनाभागाद्दिष्टपुत्रानाभागोऽन्य इत्यर्थः । कर्मणा वाणिज्यादि कर्मणा वैश्यतां गतः । तस्य नाभागस्य ॥ २३ ॥ तत्सुतः प्रांशुसुतः । विश्वुरिति प्रमितेर्विशेषणं । अथ चाक्षुषात् ॥ २४ ॥ अस्य रंभस्य । तस्य खनिनेत्रस्य करंधम आत्मजः ॥ २५ ॥ करंधमस्य यस्यावीक्षितः । मरुत्तं विशिनष्टि ॥ संवर्त इति । आंगिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यं मरुत्तमयाजयत् ॥ २६ ॥ मरुत्तस्य यज्ञं विशिनष्टि ॥ मरुत्तस्येति । अस्य यत्किंचित्पात्रादिकमस्ति तत्सर्वं हिरण्मयप्रतिशोभनमासीत् ॥ २७ ॥ अमाद्यदहृष्यत् । द्विजातयः । अमाद्यन्निति शेषः । सभासदः सभायां सीदंत्युपविशंतीति सभासदः प्रत्यक्षं सभायामुपविश्य सर्वं विचारयंत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ नरः सौधृतेयः सुधृतपुत्र इति श्रुतः प्रसिद्धः ॥ २९ ॥ यस्य बंधोस्तृणबिंदुः सुतोऽभवत् ॥ ३० ॥ अलंबुषानाम वराप्सरा । तं तृणबिंदुं भेजे । यतस्तृणबिंदोर्यस्यां त्रयः पुत्राः । अभवन्निति शेषः । इलिबिलाख्यकन्या च ॥ ३१ ॥ योगेश्वरो विश्ववर्षिः पितुरिलिविडायाः पितु-

स्तृणबिंदोः परमां विद्यां प्रदाय तामुद्वाह्य । यस्यामिलिबिलायां धनाधिपं वैश्रवणमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तानेव पुत्रानाह ॥ विशाल इति । तत्सुतास्तृणबिंदुसुता ॥ ३३ ॥ तस्य विशालस्य तत्पुत्रो धूम्राक्षपुत्रः ॥ ३४ ॥ यः सोमदत्त इडस्पातिमन्नपतिं वाक्पतिं । पुरुषं हरिं ॥ ३५ ॥ सोमदात्तिः सोमदत्तः सुतो वैशालभूपाला विशालवंशे जाता भूपालाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतटिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ९—३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तृतीयस्य वंशमाह ॥ शर्यातिरिति । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मनिष्ठो वेदनिष्ठो वा । तत्फलमाह ॥ यो वा इति । अंगिरसां सत्रेऽगिरो नाम ऋषिकर्तृके सत्रयागे । द्वितीयमहर्द्वितीयेऽन्हि क्रियमाणं कर्म । उवाचेति शेषः । तदन्हि पठ्यमानं मंत्रं चाध्यगादध्यगीष्ट । यथा सत्रयागेषु षष्ठेऽहनि कर्तव्ये कर्मणि ऋषिषु मोहं प्राप्तेषु मनुपुत्रो नाभागो पित्राज्ञया तत्कर्मणि द्वे सूक्ते च शशंस । तद्वत् शर्यातिरपि शशंसेति भावः । नाभागचरितं चोपरिष्टात्पंचमेऽध्याये वक्ष्यते । सैनिकानां राजसेवकानां ॥१॥ उत्तानबर्हिरानर्त इत्यादिना तस्य वंशं वक्ष्यन् आदौ तत्कन्यावृत्तांतमाह ॥ सुकन्येत्यादिना । वनं प्रति गतः ॥ २ ॥ अंघ्रिपान्पुष्पफलोपेतवृक्षान् विचिन्वंतीं मृगयंतीं । वल्मीकरंध्रे ज्योतिषी तेजोरूपनयने ॥ ३ ॥ सा सुकन्या मुग्धभावेन मूढत्वेन ज्योतिषी तेजोरूपे नयनेऽविद्धयद्दिष्ट्याऽधात्ततो विद्धचक्षुषोऽसृक् रुधिरं ॥४॥ राजर्षिः शर्यातिस्तं विरोधमुपालभ्य दृष्ट्वा ॥५॥ नोऽस्माकं मध्ये केनापि पुरुषेण । भार्गवस्य च्यवनस्याभद्रमपराधः । अपि शब्दः किं शब्दार्थः । न विचेष्टितं किमिति । प्रथमं संदेहात्प्रश्नः । ततः कार्यदर्शनादभद्रकृतमेवेति निर्धारयाति ॥ व्यक्तमिति ॥ ६ ॥ द्वे ज्योतिषी नयने निर्भिन्ने विदारिते ॥ ७ ॥ जातसाध्वस उत्पन्नभयः ॥ ८ ॥ मुग्धेयं मम कन्या । अनया कृतमगः क्षम्यतामित्युक्ते । कति वर्षाण्यस्या विवाहो जातो न वेत्यादि वाक्यैस्तदीयाभिप्रायमाज्ञाय मुनेर्मुनये कन्यां प्रादात् । तदनंतरं कृच्छ्रात् शकृन्मूत्रनिरोधलक्षणात् कृच्छ्रान्मुक्तः । ॥ ३ ॥
सुकन्या मुनिभ्यामिति शेषः ॥ ९ ॥ तत्त्वज्ञा धर्मतत्त्वज्ञा । अनुवृत्तिभिरनुसरणैः सेवाभिरित्यर्थः ॥ १० ॥ कस्यचित्कालस्य गच्छतः सतो गतौ प्राप्तौ हे ईश्वरौ भिषक् श्रेष्ठौ युवां मह्यं वयस्तारुण्यलक्षणं दत्तं ॥ ११ ॥ यच्छतं तव वयोदानेनावयोः किं फलमिति तत्राह ॥ ग्रहमिति । असोमयोः सोमपानशून्ययोर्युवयोर्ग्रहमाहुतिविशेषां गृहीष्ये दास्यामीति यावत् ॥ १२ ॥

भिषक्तमौ वैद्यश्रेष्ठौ । बाढमित्याभिनंद्य । भवान् सिद्धपुरुषविनिर्मितेऽस्मिन्निमज्यतामिति विप्रमूचतुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥ धमनीभिः शिरोभिः संततो व्याप्तः । देह इति शेषः । प्रवेशितोऽभूत् । स्वयं चाश्विनौ चामज्जत तं गृहीत्वा निमग्नावित्यर्थः ॥ १४ ॥ आपीच्याः षोडशवर्षप्रायाः । उत्तस्थुः । हृदादिति शेषः ॥ १५ ॥ वरारोहा योषित् । सरूपान्समानरूपान् । साध्वीति हेतुगर्भे । आश्विनौ शरणं ययौ । युवामत्र तिष्ठतो नात्र संशयः । तस्माद्युवां पृथक् । स्थितौ मत्पतिं दर्शयंतामिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ऋषिमामंत्र्य ऋषिणा सह विचारं कृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यक्ष्यमाणो यागं कुर्वन् ॥ १८ ॥ नातिप्रीतमना इव नातिप्रीतियुक्तमत्यंतप्रीतिरहितं मनो यस्य पुरुषस्य स इव स्थितः । न समासोऽयं ॥ १९ ॥ हे असति दुर्वृत्ते त्वयेदं किं चिकीर्षितं । प्रलंभितो वंचितः । कुतः । यद्यस्माज्जरया ग्रस्तत्वात् । स्त्रीणामसंमतं । जारं जरयत्युभयकुलमिति जारमुपपतिं ॥ २० ॥ हे अंब पुत्रिके इयं तव मतिः कथमन्यथा गताऽन्यथा बभूवेत्यर्थः । अन्यथेत्युक्तं विवृणोति ॥ असतामिति । त्वमसतां मार्गं गता । इदं त्वत्कर्म मत्कुलदूषणं । किं तत्कर्मेति तत्राह ॥ बिभर्षीति । अपत्रपा निर्लज्जा । यस्माज्जारं बिभर्षि तस्मात्पितुर्भर्तुश्च कुलं तमोंऽधकारयुक्तमधोऽधोलोकं नरकं नयसि प्रापयसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्मयमाना मयि दूषणं नास्तीति गर्ववती । भृगुनंदनश्च्यवनः ॥ २२ ॥ वयोरूपयोरभिलंबनं प्राप्तिप्रकारं । परिषस्वजे आलिलिंगे । ततः शर्यातिः संतोषेण स्वगृहं ययौ ॥ २३ ॥ ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्येत्युक्तं तत्राह ॥ सोमेनेति । वीरः समर्थश्च्यवनः । सोमेन हविषा याजयन् । स्वार्थे णिच् । यजन्नित्यर्थः । ग्रहमाहुतिविशेषमग्रहीत् अदात् ॥ २४ ॥ शतमन्युरिंद्रः ॥ २५ ॥ ततः सवज्रेंद्रभुजस्तंभानंतरं सर्वे इंद्रादयोऽन्वजानन् अनुज्ञातवंतः । पूर्वं सोमग्रहाभावः कुत इत्यत आह ॥ भिषजाविति ॥ २६ ॥ सुकन्यास्थितिमुक्त्वा शर्यातिवंशमाह । शर्यातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य वंशाभावात् । द्वितीयपुत्रस्य वंशमाह ॥ आनर्तादि ॥ २७ ॥ कुशस्थलीं द्वारकामास्थितस्तत्र स्थित इत्यर्थः । आनर्तादीन्विषयांस्तन्नामकदेशान् अभुंक्त अपालयत् । इयं कुशस्थली कालांतरे समुद्रे मग्नाऽभूत् । अतो द्वारवत्या न कृष्णकृतत्वप्रसिद्धिविरोधः ॥ २८ ॥ तस्य रेवतस्य ककुद्मी ज्येष्ठो यस्मिंस्तत् । रेवतो रेवतीं कन्यामिति क्वचित्पाठः । तत्र रेवतपुत्रो रेवतककुद्मीत्यर्थः ॥ अत एवास्य रेवत इति नामांतरमतो न विरोधः । विभुं ब्रह्माणं ॥ २९ ॥ अपावृतं

प्रकाशितं ब्रह्मलोकं प्राप्य गांधर्वे गाने आवर्तमाने सत्यलब्धक्षणोऽप्राप्तावसरः सन् क्षणमिव स्थितः ॥ ३० ॥ तदंते गीतावसाने रेवतीं कस्मै वराय दास्यामीति स्वाभिप्रायं ॥ ३१ ॥ ते पुरुषाः कालेन निरुद्धा मृता इत्यर्थः । न केवलं त एव न संति किंतु तत्पुत्रादयोऽपि न संतीत्याह ॥ तत्पुत्रेति । गोत्राणि नामानि न शृण्महे न शुश्रुमः ॥ ३२ ॥ प्रतियातस्यागतस्य तवाश्राव्यं नरस्य श्रोतुमयोग्यं गानं मुहूर्तं शृण्वतः कालोऽभियातोऽतिक्रांत इत्यन्वयः कियानिति तत्राह ॥ त्रिनवेति । सप्तविंशन्महायुगैर्विकल्पितो विभक्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तर्हि किं करोमि । कन्याऽऽवश्यं दातव्या । इमां कस्मै दास्यामीति तत्राह ॥ तदिति । देवदेवस्य हरेरंशः शुक्लकेशांशवान् । मत्वर्थीयोऽच् प्रत्ययः ॥ यद्वा ॥ देवदेवस्यांशो यस्मिन्निति विग्रहः । भो राजन् ॥ ३४ ॥ तन्महिमानमाह ॥ भुव इति । अवतीर्णो बलभद्रत्वेनावतीर्णः ॥ अथवा ॥ यः कृष्णत्वेनावतीर्णस्तस्य । अग्रज इति शेषः ॥ ३५ ॥ पुण्यजनत्रासात् राक्षसभयात् । चतुर्दिक्ष्ववस्थितैर्भ्रातृभिस्त्यक्तं स्वपुरं निजपुरीमागतो रेवतस्य तदीयानां च बहुकालावस्थानं तपस्विनां तेषां स्वच्छंदमृत्युत्वाद्युज्यते ॥ तदुक्तं ॥ स्वेच्छया वरुणत्वं सः प्राप्तो नामिच्छया तनुः । तस्मिन्काले त्यज्यते हि बलवद्भिर्वधं विना । अतिसक्तास्तपाहीनाः कथंचिन्मृतिमाप्नुयुरिति ॥ ३६ ॥ अनवद्यांगीं सुंदरावयवां । राजा रेवतः ॥३७॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ९—४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उत्तराध्याये नाभागादंबरीषोऽभूदित्यादिना नवमस्य मनुपुत्रस्य नाभागस्य वंशं वक्ष्यंस्तन्माहिमानमाह ॥ नाभाग इति । ततस्तस्मात्पूर्वोक्तादिष्टपुत्रनाभागादन्यो नाभागाख्यमनुपुत्र आसीत् । कथं भूतः प्राज्ञस्त्रिकालदर्शी ब्रह्मचारिणं विवाहानभिमुखं गुरुकुले वसंतं यविष्ठं कनिष्ठं नाभागं कविं । आत्मज्ञानिनं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये विभागमप्रकल्प्यैव ज्येष्ठभ्रातरः सर्वदायं कुलपारंपर्येण प्राप्तं विभागयोगद्रव्यं व्यभजन् । स नाभागो गुरुकुलादागत्य भ्रातॄन्प्रत्याह ॥ १ ॥ नाभागो भ्रातॄन्प्राति किमाहेति तत्राह ॥ भ्रातर इति । हे भ्रातरो यूयं मह्यं किमभांक्त व्यभजत । कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवंतः । नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं भ्रातरो निरभंजत्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यं मा भांक्तेति ब्राह्मणवाक्यसूचनायाभांक्तेत्यादि पदप्रयोगः । भ्रातर उत्तरमाहुः ॥ भजेति । हे नाभाग तव पितरं वैवस्वतमनुं प्रति । अन गच्छ । अन चेष्टायामिति धातोः । ततः

पितरं भज । यदि तव विभागापेक्षा स्यात्तर्हि गत्वा तं प्रसाद्य विचारय। वयं चागत्य पृच्छाम इत्यर्थः। स नाभागो भ्रातृभिः सह गत्वा पितरमपृच्छन् । पृच्छन्किमिति तत्राह॥ किं म इति । हे तत तात। पितः मे आर्या ज्येष्ठा मयि प्रोषिते सति किं वस्त्वाभां-क्षुर्भागं चक्रुः । पिता प्राह ॥ मा पुत्रकेति । हे पुत्रक । तदित्यव्ययं । तस्मिन्दायविभागे । माद्दथा आदरं मा कार्षीरिति ॥ २ ॥ तर्हि मम जीवनोपायः क इति नाभागेन पृष्टः पिता तं प्रत्याह ॥ इम इति । हे कवे सुमेधसः शोभनप्रज्ञा इमेऽगिरसः सत्रमासते सत्रयागं कुर्वंति । ते ऋषयः षष्ठं षष्ठमहरुपेत्य तस्मिन्नहानि कर्तव्ये वैश्वदैवत्ये कर्माणि पठणीये सूक्ते च मुह्यंति भ्रांता भवंति ॥३॥ त्वं माहात्मानस्तान्प्रति ज्ञातव्ये द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि । तेंऽगिरसः स्वर्गं प्रति यंतो गच्छंतः संतः । आत्मनः । जात्यैकवचनं । आत्मनां सत्रपरिशेषितं स्वसत्रेऽवशिष्टं द्रव्यं ॥ ४ ॥ ते तुभ्यं दास्यंति । कालक्षेपमंतरेण त्वं तानृषीन्प्रति गच्छेति । पिता प्राहेति शेषः । स नाभाग आत्मने पित्रा यथोक्तं तथा कृतवानित्यर्थः । तथेत्यादि शुकवाक्यं । सत्रपरिशेषितं सत्रपरिशिष्टं ॥ ५ ॥ कृष्णदर्शनः कृष्णवर्णतया प्रतयिमानः कश्चित् लोकविलक्षणः पुरुषो रुद्रः । यज्ञशालाया उत्तरत उत्तरादिग्भागात् । अभ्येत्य सत्रपरिशेषितं द्रव्यं स्वीकरिष्यंतं तं नाभागं प्रत्युवाच । कथमिदं वास्तवं यज्ञशालालक्षणवास्तुभवं वसु द्रव्यं ममेति । वित्तं वस्तु वसु द्रव्यमित्यभिधानं ॥ ६ ॥ तर्ह्यस्मत्तदैव ममेदं ऋषिभिर्दत्तमिति । मानवो नाभाग उवाच । पुनश्च रुद्र उवाच । हे मानव नौ आवयोरस्मिन्विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यात् । त्वत्पितरं पृच्छेति यावत् । गत्वा तं पृष्ट्वा निश्चित्य सत्यं मां ब्रूही-त्युक्तः स नाभागः पितरं गतः । तथा पृष्टवानिति शेषः ॥ ७ ॥ नाभागेन पृष्टः पिता प्राह ॥ यज्ञेति । कचिद्दक्षाध्वरे ऋषयो यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमवशिष्टं रुद्राय भागं चक्रुः । हि यस्मात्सो देवो रुद्रः सर्वमवशिष्टं धनमर्हति ॥ ८ ॥ नाभागस्तं रुद्र प्रणम्याह । हे ईश वास्तुगतं तव किलेति मे पिता प्राह । तस्मादहं शिरसा प्रणम्य त्वां प्रसादये । क्षमस्वेति ॥ ९ ॥ स रुद्रो नाभागं प्रत्याह ॥ यत इति । यद्यस्मात्तव पिता सत्यलक्षणं धर्ममवदत्त्वं च सत्यं वदासि । तस्मान्मंत्रदृशो मंत्रद्रष्टुर्वैश्वदेवसूक्तं । दृष्टवत इति यावत् । ते तव सनातनं ब्रह्म तद्विषयज्ञानं । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं । शास्त्रं ददाम्युपादिशामि ॥ १० ॥ किंच मत्सत्र-परिवेषितं द्रव्यं यन्मया दत्तं त्वं गृहाणेत्युक्त्वोऽन्तर्हितस्तिरोभूत् ततस्तत्स्वीकृत्य गृहस्थाश्रमं लेभे इत्यवगंतव्यं । उत्तराध्यायेन

नाभागस्य वंशकथनात् ॥ ११ ॥ अस्याख्यानस्य मरणकाले फलमाह ॥ य एनदिति । संस्मरेद्भक्तिपूर्वकं ध्यायेदित्यर्थः कविस्तत्त्वज्ञानी मंत्रज्ञो ऋग्वेदतात्पर्यज्ञानी । आत्मनः परमात्मनो गतिं ज्ञानं च । आप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचमोऽध्यायः ॥ ९—५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ नवमस्य वंशमाह ॥ नाभागादिति । क्वचिदपि । प्रतिहत इति शेषः । ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितः कृत्यानलोऽपि चक्रप्रतिहतश्चक्रेण सुदर्शननाम्ना प्रतिहतो निरस्तः सन्नास्पृशत् । यमिति शेषः । अतोऽसौ महाभागवतोऽत एव कृती । महापुण्यवांश्चेति यावत् । कोपजन्यत्वविशेषाद्ब्रह्मशाप इत्युक्तं ॥ १ ॥ तस्य श्रोतुमिच्छामि । चरितमिति शेषः । ब्रह्मदंडो दुर्वाससा प्रयुक्तः कृत्यानलो न प्राभून्न समर्थो बभूव ॥ २ ॥ प्रथमतस्तस्य विरक्तिमाह ॥ अंबरीष इति । पुंसामपि दुर्लभमपि मह्यादिकं तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वप्नवदनित्यं मेनेत्यन्वयः । अव्ययां दीर्घकालीनां श्रियं कोशादि संपदं विभवं राजादिविभवं ॥ ३ ॥ एतदेव स्पष्टयति ॥ विद्वानिति । कथंभूतः ॥ विभवनिर्वाणं । हिरण्यादिसंपदां नाशं विद्वान् । जानन् यद्येन विभवेन पुमांस्तमो विशति मोहे मज्जतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ पुनः कथंभूतः । परं भावमुत्कृष्टभक्तिं प्राप्तः । येन भावेनेदं विश्वं समस्तं सुवर्णादिकं लोष्ठसदृशं स्मृतं बभूव ॥ ५ ॥ भक्तिमेव सर्वेंद्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपंचयति ॥ स वा इति त्रिभिः । वैकुंठो हरिः । अच्युतस्य सत्कथारूपाभ्युदयश्रवणे । श्रुतिं श्रोत्रं चकारेत्यस्य सर्वत्रानुषंगः ॥ ६ ॥ मुकुंदस्य लिंगानां शंखचक्रादीनामालयाश्चलाचलप्रतिमास्तद्दर्शने यद्वा मुकुंदलिंगानां वेंकटेशप्रतिमादीनामालयाः स्थानानि वेंकटेशादि क्षेत्राणीत्यर्थः । तेषां दृशौ नेत्रे । तद्भृत्यानां गात्रस्पर्शांगमर्दनादौ । अंगसंगमंगानां संगः संबंधो यस्य तत्त्वगिंद्रियं । इंद्रियाणां प्रकृतत्वात् । तत्पादसरोजसौरभश्रीमत्तुलस्यां भगवतः पादसरोजसौरभेण युक्तायां तुलस्यां तदर्पिते तस्मिन्निवेदितान्नादौ चकार ॥ ७ ॥ क्षेत्रपदानुसर्पणे क्षेत्रतीर्थमार्गानुगमने । उत्तमश्लोकस्य हरेर्जनानां श्रयतीति जनाश्रया तां रतिं चकार ॥ ८ ॥ आत्मनः स्वस्य कर्मकलापं कर्मसमूहं । अधियज्ञे यज्ञमधिकृत्य विद्यमानेऽधोक्षजे विदधत्समर्पयत् । भगवति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण भावं भक्तिं च विदधत्कुर्वन् सन् तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितः सन् शशास ॥ ९ ॥ सरस्वतीं सरस्वत्या अभिस्रोतम- ॥ ५ ॥

भिमुखं। सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्युक्तेः। यज्ञनिपुणैर्वसिष्ठादिऋत्विग्भिः कर्तृभिरुपाचिता संवार्धिता यज्ञस्यांगभूता दक्षिणा येषु तैरश्वमेधैः करणैरधियज्ञं यज्ञाधितारमीश्वरमीजे आराधयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ किंच यस्य सदस्यादयो गीर्वाणैः सह। तुल्यरूपा रूपयौवनवस्त्रादिभिः समानवेषा व्यदृश्यंत। न च देवानां निमेषाभावादेतेषां तद्भावाद्वैलक्षण्यमिति वाच्यं। यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यंत। परमाश्चर्यदर्शनेन तेषां निमेषोपरमादिति भावः। यस्येत्यस्य स इत्थामिति चतुर्थेनान्वयः ॥ ११ ॥ यस्य मनुजैर्थदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गोऽपि न प्रार्थितः। तस्य तु का कथा तत्र किं कारणमित्यत आह ॥ शृण्वाद्भिरिति। अनेन मुकुंदचरितश्रवणादिभ्योऽधिकं स्वर्गसुखं न भवति। अतः स्वर्गो न प्रार्थित इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥ मुकुंदं हृदि पश्यतो यस्य। यस्येति षष्ठी तृतीयार्थे। येन समृद्धा अपि कामा नो वांछिताः। कथं भूताः। स्वराज्येन स्वरूपसुखेन परिभावितास्तिरस्कृताः। अस्य सुलभत्वेत्यन्येषां दुर्लभा इत्याह ॥ दुर्लभा इति ॥ १३ ॥ एवं भगवदाराधनपरस्य कामादित्यागो नैव चित्रमित्युपसंहरति ॥ स इति। स्वधर्मेण प्रजापालनलक्षणेन सर्वान्संगान्वित्तेषणादीन् ॥ १४ ॥ तदेव विशदयति ॥ गृहेष्विति। द्विपोत्तमा गजोत्तमाः। असन्मतिममंगलान्यनर्थकराणीति मतिं बुद्धिं चकार ॥ १९ ॥ एतादृशेंऽबरीषे हरेरनुग्रहविशेषं कथयति ॥ तस्मा इति। भृत्याभिरक्षणं भक्तरक्षणं चक्रं तस्मै। अदादित्यन्वयः। प्रत्यनीकं शत्रुसैन्यं ॥ १६ ॥ तदेवं तस्य वैराग्यादिकं भक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदंडो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह ॥ आरिराधयिषुरित्यादिना। कृष्णमारिराधयिषुराराधनं कर्तुमिच्छुर्वीरो वरिष्ठो महिष्या भार्यया युक्तः सन् प्रतिपक्षं दिनत्रयव्रतं। कुर्वन्नपीति शेषः। सांवत्सरं संवत्सरसंबंधि। प्रतिसंवत्सरमेकस्मिन्मासे महोत्सवेन क्रियमाणमिति यावत्। द्वादशीव्रतं दशम्यादिदिनत्रयव्रतं। कार्तिके मासि शुक्लद्वादश्यां दधार। बहुकालं वक्ष्यमाणरीत्या महाभिषेकाद्युत्सवेन चकार। अयमाशयः। सर्वदा दिनत्रयव्रतं कुर्वन्नप्ययं जनो वर्षमध्ये एकस्मिन्मासि कार्तिके वा श्रावणे वोत्सवं कुर्यात्। तत्र मंटपनिर्माणं क्षेत्रविधानेन हरेः पूजां ब्राह्मणभोजनं स्वयं च पारणं कुर्यादिति विधिरिति। एतत्तु नारायणपंडिताचार्यैर्योगदीपिकायामुक्तमास्ति। नित्यं संप्रीतये विष्णोराचरन्वासरव्रतं। कार्तिके श्रावणे मासे माघे वा पूजयेद्धरिं। इत्यादिना चतुस्सप्टलेषु विस्तरेणाभिहितं। अनेन यावज्जीवं त्रिदिनात्मकैकादशीव्रतं

कुर्वन्नपि प्रतिसंवत्सरमुक्तमासेष्वन्येतरमासेषु संवत्सरव्रतांते एकादश्युद्यापनरूपहरिपूजारूपोत्सवं समाप्य पुनरारंभं कुर्यादित्युक्तं भवति ॥ तदुक्तं स्कांदपुराणे ॥ शृणुष्व नृपशार्दूल एकादश्या व्रतं शुभमित्युपक्रम्य पुरासीद्भगवान्विष्णुर्नारदाय यदुक्तवान् । ततेऽहं संप्रवक्ष्याम्युद्यापनविधिं शुभं । मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशीषु नरोत्तम । आदावंते तथा मध्ये व्रतस्योद्यापनं स्मृतं । उद्यापनं न कुर्याद्यः कुष्ठी चांधस्य जायते । तस्माद्युद्यापनं कुर्याद्यथा विभवमादरादिति ॥ १७ ॥ तत्कृतं पूजाविशेषं प्रपंचयति ॥ व्रतांत इति । त्रिरात्रं त्रिदिनात्मकं व्रतं । सर्वदा कुर्वन्निति शेषः । कदाचित्कस्मिंश्चित्संवत्सरे । संवत्सरव्रतांते कार्तिके शुक्लपक्षे प्रबोधिन्यां समुपोषितः । द्वादश्यां कालिंद्यां यमुनायां स्नातः सन्मधुवने हरिमर्चयेत् । अडभावः छांदसः ॥१८॥ महाभिषेकविधिना अथात ऐंद्रो महाभिषेक इति श्रुत्युक्तसाम्राज्याभिषेकविधिनेत्यर्थः । अभिषिच्य सर्वोपस्करसंपदा सर्वसाधनसंपदा । वराकल्पैरुत्तमाभरणैर्गंधमाल्यार्हणादिभिर्माल्यानि पुष्पाणि पुष्पदामानि च । माल्यं पुष्पे पुष्पदाममित्यभिधानं । अर्हण शब्देन धूपदीपनैवेद्यादिसंग्रहः । आदि पदेन गीतवाद्यादिसंग्रहः ॥ १९ ॥ एतैस्तद्व्रतांतरभावेन श्रीहरिनिष्ठमनस्कत्वेन केशवं पूजयामास । सिद्धार्थान्पूजानपेक्षानपि ब्राह्मणान् भक्तितः पूजयामासेत्यन्वयः ॥२०॥ रुक्मविषाणीनां स्वर्णशृंगाणां रूप्यांघ्रीणां रूप्यखुरीणां । पयः शीलादिसंपदो यासां तासां गवां ॥२१॥ षट्न्यर्बुदानि । शतकोसंख्या न्यर्बुदमित्युच्यते । तादृशेषु षट्न्यर्बुदानीत्यर्थः । न्यर्बुदानि षट् । षट् कोटिरिति कश्चिद्व्याख्यातवान् । स्वस्वगृहेषु स्थितेभ्यः प्राहिणोत्प्रेषयामास । षट् रसोपेतं ॥२२॥ तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् । आनर्च्यार्चितवान् । अर्हणान्यर्घ्यादीनि ॥ २३ ॥ अभ्यवहाराय भोजनाय । पादमूलमुपागतो नमस्कुर्वन् ॥ २४ ॥ तद्याञ्चां तत्प्रार्थनारूपं वचनं श्रुत्वा तत्प्रतिनंद्य । आवश्यकं नित्यकर्म कर्तुं बृहद्गुणपूर्णं ब्रह्म ॥२५॥ धर्मसंकटे धर्महानौ प्राप्तायां सत्यां तत्तादृशं धर्मसूक्ष्मं चिंतयामास ॥ २६ ॥ धर्मसंकटमेवाह ॥ ब्राह्मणेति । आमंत्रितब्राह्मणातिक्रमदोषः श्रीहरिप्रियद्वादशीभोजनाकरणे दोषो व्रतवैगुण्यलक्षणो यत्कृत्वा मे साधु भूयादुभयदोषपरिहारेण श्रेयः स्यात् । उभयोरेकातिक्रमलक्षणोऽधर्मो वा मां न स्पृशेदिति । तद्धर्मसूक्ष्मं चिंतयामासेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति ॥ अंभसेति । केवलेनान्नरहितेन व्रतपारणं तत्समाप्तिं । तत्र किं प्रमाणमिति तत्राह ॥ प्राहुरिति । हे विप्राः । अप

भक्षणमंभसां पारणमशितं भुक्तं । पूर्वव्रतपारणार्थं भुक्तं भवतीत्याहुः । वेदा इति शेषः । नाशितमिति नसमासः ॥ २८ ॥ इति विचार्यापः प्राश्याच्युतं चिंतयन् । अथाऽपि ब्राह्मणः कुपितश्चेत्त्वमेव मम शरणमित्यच्युतं ध्यायन्नित्यर्थः । प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ २९ ॥ अभिच्छंदितः । उत्थानादिनेति शेषः । धिया ज्ञानदृष्ट्या ॥ ३० ॥ मन्युना क्रोधेन भ्रुकुट्या भ्रूविभ्रमेण कुटिलाननेन बुभुक्षितः क्षुधितः ॥ ३१ ॥ अभक्तस्यातिथौ भक्तिशून्यस्य । विष्णुरहमिष्टेत्याभिमानवतः ॥ ३२ ॥ आतिथ्ये निमंत्र्य । आयांतमित्यनुषंगः । अयं ममातिथ्यं करिष्यतीत्याशयाऽऽगतमित्यर्थः । अदत्वा । अन्नमिति शेषः ॥ ३३ ॥ जटामुत्कृत्य । स्वशिरस इति शेषः । तस्मा अंबरीषाय । तद्धननार्थमित्यर्थः । कृत्यां भूतविशेषं ॥ ३४ ॥ यदा भुवं वेपयंतीं । पदात्स्वस्थानात् ॥ ३५ ॥ पुरुषेण हरिणाऽऽदिष्टं चक्रं । क्रुद्धाहिं पावको दावाग्निरिव ॥ ३६ ॥ कृत्यां दग्ध्वा स्वात्मानमभिद्रवत् । तच्चक्रं । स्वायासं स्वप्रयत्नं च निष्फलमुद्वीक्ष्य प्राणपरीप्संया स्वजीवनरक्षणेच्छया ॥ ३७ ॥ उद्भूताः शिखा ज्वाला यस्य स दावाग्निर्यथाऽहिं प्रतिधावति । तथा तं चक्रं प्रत्यन्वधावादित्यन्वयः । अनुषक्तं पृष्ठतः संलग्नं । मेरोर्गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससाराधावत् ॥ ३८ ॥ चक्रानुयातो दुर्वासा एतानि स्थानानि बभ्रामेत्याह ॥ दिश इत्यादिना । विवरान्पातालान्गतः सन् । यतो यतो यत्र यत्र धावति । दुःप्रसहं सोढुमशक्यं ॥ ३९ ॥ अलब्धो नाथो रक्षको येन सः कुतश्चित्पुरुषादरणं शरणं । रक्षणमिति यावत् । एषमाण इच्छन्सन् । विरिंचं समगात् । ततस्तं प्रार्थयामासेति शेषः । अजितस्य हरेस्तेजोरूपाच्चक्रात् । यद्वा । केनाप्यजितस्य सुदर्शनचक्रस्य तेजसो दाहात् ॥ ४० ॥ ब्रह्मणा किमवादीदिति तत्राह ॥ स्थानमिति । द्विपरार्धसंज्ञे ममायुःपूर्तिलक्षणे हरिक्रीडावसाने । प्रलय इति यावत् । सह विश्वं चराचरप्रपंचसहितं । एतन्मदीयं स्थानं संदिधक्षोः संदग्धुमिच्छोर्हरेर्भविष्यत्कर्म पश्यति को जानाति ॥४१॥ प्रजेशः कश्यपो भूतेशो यक्षादिः भूतपतिः कुबेरः सर्वे वयं । यन्नियमं यदाज्ञां शिरसा वहामः । तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं । न समर्था इत्यध्याहारेण संबंधः । कीदृशा वयं । मूर्ध्ना । पादमूलमिति शेषः । शरणं प्रपन्नाः । कथं भूतं नियमं । लोकहितमर्पितं । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । लोकहिताय स्वेनैव निरूपितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रत्याख्यातो निराकृतः । विष्णुचक्रेण तापितः संतापितः ॥ ४३ ॥ शंकरोऽपि स्वां शक्तीं

वक्तीत्याह ॥ वयमिति । हे तात । वयं न प्रभवाम । सुदर्शनं निवारयितुं न समर्थाः । कुतः । यस्माद्भूम्नो गुणपूर्णाद्धरेरीदृशा वर्तमाना ब्रह्मांडसदृशा अन्येऽपि भूतभविष्यतोऽजजीवकोशा अजस्य चतुर्मुखस्य जीवकोशा जीवाख्यधननिधानस्थानभूतब्रह्मांडाख्यकोशाः सृष्टिकाले भवंति प्रलयकाले नश्यंति । यत्र ब्रह्मांडकोशेषु भ्रमामस्ते ब्रह्मांडकोशा यस्मिन्परे परमात्मनि । संतीति शेषः । परोरिपरमात्मनोरित्यभिधानं । तमेव शरणं याहीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ ४४ ॥ भवान्सर्वपूज्योऽजोऽपि ब्रह्माऽपि । अपां तरतमस्तन्नामा मुनिरहमादयः सर्वे यस्य हरेर्मायामिच्छां किं विषयामिति न विदामेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ पारदर्शिनो वेदशास्त्रपारंगताः । सर्वज्ञा अपीति यावत् । मायया प्रकृत्याऽऽवृता बद्धाः ॥ ४६ ॥ शस्त्रं चक्रं दुर्विषहं सोढुमशक्यं ॥ ४७ ॥ विकुंठाख्यं वैकुंठाख्यं । यतो यस्मिन्वैकुंठेऽध्यास्ते वसति ॥ ४८ ॥ अजित शस्त्रं चक्रं तस्य वन्हिना । सवेपथुः सकंपः सतामीप्सित इष्टदः । हे विश्वभावन विश्वोत्पादक ॥ ४९ ॥ अपराधं निवेदयन्प्रार्थयते ॥ अजानतेति । अघं पापरूपाय राज्ञेऽयं दुःखं । तद्भक्तद्रोहे प्रायश्चित्तं न पश्यामीति चेत्तत्राह ॥ यन्नाम्नीति । तस्य तव किमशक्यामिति भावः ॥ ५० ॥ अस्वतंत्र इव न त्वस्वतंत्रः । ग्रस्तहृदयो वशीकृतांतःकरणः ॥ ५१ ॥ ग्रस्तहृदयत्वं नाम किमित्यतस्तद्विवृणोति ॥ नाहमिति । नाशासे नेच्छामि । आत्यंतिकीमत्यंतप्रीतिविषयां ॥ ५२ ॥ इमं लोकं परं स्वर्गलोकं च हित्वेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तदत्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नान्यदित्याह ॥ मयीति । निबद्धहृदया एकाग्रचित्ताः ॥ ५४ ॥ इदं चात्यागे कारणमित्याह ॥ मत्सेवयेति । प्रदिष्टं चादिष्टं । मया प्राप्तमपीति यावत् । कालेन विप्लुतं नष्टं । स्वर्गादि नेच्छंतीति कुतः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इतोऽपि मदन्यापेक्षा तेषां नास्तीत्याशयेनाह ॥ साधव इति । साधवो ज्ञानिनो मह्यं मम हृदयं प्रियाः । तु शब्दो हेतौ । साधवो मम हृदयं । अहं साधूनां हृदयमिति यस्मात्तस्माच्च मदन्यं प्रियं न जानंति । अहमपि तेभ्यः साधुभ्यो मनागप्यल्पमपि प्रियमन्यं न जानामीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ उपायमिति । आत्मनस्तवैवाभिचारो हिंसा यतोऽभूत्तमेव शरणं यातु । अथवा आत्मना त्वया कृतोऽभिचारः कृत्याप्रयोगो यतो यस्मै कृतस्तं ॥ ५७ ॥ तस्मै प्रयुक्तं स्वात्मानं कथं बाधत इति तत्राह ॥ साधुष्विति । प्रहितं प्रत्युक्तं । क्षुद्रोपलक्षणं तेजः प्रहर्तुः प्रयोक्तुः । तपोविद्यासंपन्नस्य मम ॥ ७ ॥

कथमनर्थः समजनीति मा स्म विस्मयं मा कार्षीरित्याह ॥ तप इति ॥ ५८ ॥ दुर्विनीतस्याविनीतस्य परेषामन्यथा कर्तुः पुरुषस्यान्यथा कल्प्यते । इत्यनुषंगः नाभागतनयमंबरीषं ॥ ५९ ॥ शांतिस्तापशांतिः ॥ ६० ॥ अंबरीषं प्रत्युपावृत्य प्रत्यावृत्य ॥ ६१ ॥ अस्तावीत्स्तुतिं चकार । अस्त्रं चक्रायुधं ॥ ६२ ॥ चक्रं चक्रांतर्यामिणं भगवंतं भक्त्युद्रेकात्संकलय्य स्तौति ॥ त्वमग्निरित्यादिना । अग्न्यादयः सर्वे त्वदधीनसत्तादिमंत इत्यर्थः । यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इत्युक्तेः । त्वच्छक्त्यैव त्वमग्न्यादयः स्व स्वकार्यं कुर्वंतीति भावः । तमेव भांतमनुभांति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वं । मात्राः शब्दादय इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि ॥ ६३ ॥ सहस्राण्यराणि दलानि यस्य हे सहस्रार । विप्राय दुर्वाससे । इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ६४ ॥ ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह ॥ त्वं धर्म इति । सर्वात्मा सर्वस्वामी । पौरुषं पुरुषस्य हरेः संबंधि परं तेजः परमं बलं त्वमेव । भगवत्सामर्थ्याभिव्यंजकमित्यर्थः । तेजो बले प्रभावेचेत्यभिधानं ॥ ६५ ॥ सुनाभ सुदर्शन । अखिलधर्माणां सेतुस्थानीयाय धर्मरक्षकायेत्यर्थः । अधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकायेत्यर्थः । त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा तस्मै । गुप रक्षण इति धातोः । विशुद्धमत्युज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६६ ॥ अनंजनेन निरंजनेन हरिणा यदा विसृष्टः प्रेषितस्तदोर्जिता दैत्यदानवा यस्मिंस्तद्बलं प्रविश्य प्रधने युद्धे तेषां बाव्हादीन्वृश्चन् छिंदन्विराजसे । शिरोधरं कंठः ॥ ६७ ॥ त्वं तेजसा तमः संहृतं । महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशो दृशश्च संहृतः स्तंभितः । कथं भूतेन । अधर्ममयेन देदीप्यमानेनेत्यर्थः । धृ क्षरणदीप्त्योरिति धातोः । गिरां पते ऋगादि वेदप्रतिपाद्य । परं चापरंचेति द्वंद्वः । ज्ञानवत्त्वेन । परं चेतनं तद्रहितत्वेनावरमचेतनं । चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः । सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूपं । एतदिदं जगत्त्वद्रूपं त्वत्प्रतिमा ॥ ६८ ॥ किंच भगवन्नियुक्तेन त्वया खलानामेव दंडः कार्यः साधवस्तु रक्षणीया अतो विप्ररक्षणेनास्मानुग्रहाणेत्याह ॥ स त्वमिति । हे जगत्त्राण । गदाभृता निरूपितो नियुक्तः सर्वसहो भक्तापराधसहनशीलो अस्मत्कुलदैवहेतवे । भाग्यलाभाय विप्राय । भद्रं विधेहि तदेव ममानुग्रहः ॥ ६९ ॥ सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते ॥ यद्यस्तीति द्वाभ्यां । विप्रो दैवं दैवता यस्मिन् । विज्वरः संतापरहितः ॥ ७० ॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतानामयमात्मा स्वामी । सर्वोत्कृष्ट इति भावेन भक्त्या । यद्येकः प्रधानो

भगवान् प्रीतः ॥ ७१ ॥ संस्तुवतः सतः प्रार्थयतः सत इत्यपि ज्ञेयं । राजयाश्वया राजस्तुत्या चेत्यपि ज्ञेयं । अशाम्यदित्यन्वयः । सर्वतो दिक्षु विप्रं प्रदहत् ॥ ७२ ॥ अस्त्राग्निः सुदर्शनाग्निः ॥ ७३ ॥ समीहसे इच्छसि ॥ ७४ ॥ ममानिष्टकरणं तवासाध्यं न भवति समर्थत्वादित्याह ॥ दुष्करमिति । साधूनां क्षमया साधूनां स्वतः समर्थानामित्यर्थः । मदागमनपर्यंतमन्यैर्दुस्त्यजाहारस्य त्यागस्य कृतत्वात्त्वन्माहात्म्यं किं वर्णनीयमित्याशयेनाह ॥ दुस्त्यजं वेति । महात्मानां महानात्मा मनो येषां ते मनोजयवतामित्यर्थः । संग्रहीतो वशीकृतः ॥ ७५ ॥ पुमान्भक्तिरहितोऽपि । तीर्थपदस्तीर्थपादस्य । दासानां भक्तानां किं पापमवशिष्यते । न किमपीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ अतिकरुणात्मनाऽतिकरुणवता । अघमपराधं ॥ ७७ ॥ राजेत्यादि श्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ ७८ ॥ अशित्वा भुक्त्वा । आतिथ्यमातिथिप्रियमन्नं । सार्वकामिकं सर्वेषां कामिकमपेक्षाविषयं । जनस्य राजयोगित्वादिति भावः । तृप्तात्मा संतुष्टमना दुर्वासाः ७९ ॥ संतोषोद्रेकात्पुनरपि वदति ॥ प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयेन । आत्ममेधसा परमात्मज्ञानेन त्वमग्निरित्यादिना सुदर्शनस्तुतिकरणेन तत्ज्ञानस्याभिव्यक्तत्वादिति भावः ॥ ८० ॥ स्वर्गस्त्रियः । अवदातं शुभ्रं । शुद्धं गायंति । भूरियं तत्रस्थोजनः ॥ ८१ ॥ विहायसाऽऽकाशमार्गेण । अहैतुकं हेतुकादि दुर्जनैरप्राप्यं ॥ ८२ ॥ तस्य धैर्यातिशयमाह ॥ संवत्सर इति । इतो गतो मुनिर्यावत्तं नृपं नागतस्तावत्संवत्सरोऽत्यगादतिक्रांतोऽभूत् । मुनिदर्शनाकांक्षो राजा च तावदब्भक्षोऽभूत् ॥ ८३ ॥ उपभोगं भोजनं तेनातिपवित्रं । अग्निमिति शेषः । आहरन् भुंजानो बुद्धया स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं । परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ ८४ ॥ एवमंबरीषमुपकर्ण्य तत्कीर्तिं विष्णुं ब्रह्मादयो व्यंजयामासुरित्याह ॥ एवं विधानेकगुण इति । एवं विधा अनेका गुणा यस्य सः राजांऽबरीषः । परमात्मनि परश्चासावात्मा चेति कर्मधारयस्तास्मिन्सर्वोत्तमे चेतने । अथवा । सर्वेषां ब्रह्मादीनामात्मानि नियामके ब्रह्मणि पूर्णगुणे वासुदेवे श्रीकृष्णे । यद्वा । मुक्तिप्रदे वासुदेवनामके ब्रह्मणि परब्रह्मणि ॥ तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये ॥ इत्थं विचिंत्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजमुक्तिप्रदातेति । समर्पितैरिति शेषः । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्याद्युक्तप्रकारेण समर्पितैः क्रियाकलापैरश्वमेधादिक्रियासंदर्भैर्निमित्तैस्तां भक्तिं समुवाह सम्यक् प्राप । यया भक्त्या विरिंचादिं विरिंचरुद्रेंद्रादिमधश्चकार ब्रह्माद्यपेक्षयाऽधिकभक्तिमान् । इत्यंबरीषराजकीर्तिं विष्णुब्रह्मादयश्च ।

व्यंजयामासुरिति शेषः। स शरणागतदुर्वाससो रक्षणाधिकरणेन ब्रह्माद्यपेक्षयांऽबरीषादीनां भक्तिराधिकेति कीर्तिं प्रख्यापयामासुरिति भावः। अत्र प्रमेयविशेषस्तु ब्रह्मादि भक्तिकोव्यंशादित्यादितात्पर्येणावगंतव्यः॥ ८५॥ दधद्धान। ध्वस्तः सत्त्वादिगुणजन्यो रागादिः प्रवाहो यस्य॥ ८६॥ आख्यानफलमाह॥ इतीति। आख्यानं माहात्म्यं॥ ८७॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः॥ ९—६॥ ॥

॥ हरिः ॐ॥ मनुपौत्रस्यांबरीषस्य वंशमाह॥ विरूप इति। इति शब्दोऽध्याहारार्थः। तंतवे संतानाय। अंगिरो नामा मुनी रथीतरेणार्थितः सन्। श्रीतरभार्यायां जनयामासेति ज्ञेयं। येंऽगिरसा जनितास्ते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः संतोंऽगिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादंगिरसश्च स्मृताः॥ १॥ २॥ रथीतराणां रथीतरसंततिजातानां प्रवराः प्रमुखा अतः क्षत्रोपेताः क्षत्रियत्वोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः। उभयधर्मोपेता इति यावत्॥ ३॥ तदेवं मनोर्दशपुत्रादिषु वृषध्रः कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ। करूशादीनां सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः। इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह॥ क्षुवतास्त्वित्यादिना। यावत्सोमवंशप्रस्तावः क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणत ईक्ष्वाकुर्जज्ञे। यद्यपि मनोः सकाशाच्छ्रद्धायां नवैव पुत्रा जाताः। तथाऽपि श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान् स आत्मवानिति पूर्वोक्तं छत्रिन्यायेनेति द्रष्टव्यं। बहुत्वाभिप्रायेणेत्यप्याहुः। तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशतमभूत्। तत्र विकुक्ष्यादयस्त्रयो ज्येष्ठाः॥ ४॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोरित्युक्तार्यावर्तदेशे पुरस्तान्मंडलविभागे पंचविंशतिनृपा अभूवन्। हे नृप तथैव पश्चाच्च। पंचविंशतिनृपा अभूवन्। मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयोऽपराऽवशिष्टाः सप्तचत्वारिंशन्नृपाः। अन्यतोऽन्यत्र दक्षिणोत्तरादिषु नृपा अभूवन्॥ ५॥ विकुक्षिरेव शशासेति विश्रुत इति वक्ष्यति। तत्र हेतुमाह॥ स एकदेत्यादिना। अष्टकाश्राद्धो षण्णवतीश्राद्धांतर्भूत इत्यर्थः। मेध्यं पवित्रं॥ ६॥ बुभुक्षितः क्षुधितः क्रियाहकान्। आददभक्षयत्। अद भक्षण इति धातोः। अपस्मृतिर्विवेकरहितः॥ ७॥ तद्गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोपचितसंस्काराय। अकर्मकं कर्मायोग्यं॥ ८॥ तत्कर्म मांसभक्षणरूपं कर्म। त्यक्तविधिमाचारशून्यं॥ ९॥ तत इक्ष्वाकुणा किमकारीत्यत आह॥ स इति। इक्ष्वाकुर्नाम्ना जापकेन विप्रेण ऋषिणा। यद्वा। जापकेन वसिष्ठेन संवादं तत्त्वविषयं समाचरन्। तेन संवादजनित-

ज्ञानेन यत्परं ब्रह्म तदवापेत्यन्वयः ॥ १० ॥ पुनर्विकुक्षिणा किमकारीति तत्राह ॥ पितरीति । पितरीक्ष्वाकुनृपौ मृते सति । अभ्येत्य। देशांतरादिति शेषः ॥ ११ ॥ तस्य विकुक्षसुतोऽभूत् । स च पुरंजय इत्युक्त इंद्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः । यैः कर्मभिः पुरंजय इंद्रवाहः ककुत्स्थ इति नामानि प्राप्तानि । तानि कर्माणि शृणु ॥ १२ ॥ तान्येवाह ॥ कृतांत इत्यादिना । कृतयुगस्य अंत इत्यर्थः । वीरः पुरंजयः पार्ष्णिग्राहः सहायो वृत्तो देवैः सहाय्यत्वेन स्वीकृत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ इंद्रो विष्णोर्वचनान्महावृषो बभूवेत्यन्वयः । इंद्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान्हनिष्यामीति राज्ञा वाहनत्वेन प्रार्थितः सन् लज्जया तदनंगीकुर्वन्विष्णोर्वचनात्पुरंजनस्य वाहनत्वाय महावृषो बभूवेति भावः ॥ १४ ॥ सः पुरंजयः शिताग्निशितान्विशिखान् शरान् । तं पृथं ककुदि स्थितो वृषभस्योर्ध्वभूतो भुजः ककुदित्युच्यते । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥ १५ ॥ परमात्मनः पुरुषस्य परमपुरुषस्य विष्णोस्तेजसा व्यापितो हरिस्तस्य बलपूर्त्यर्थं व्यंजयामासेत्यर्थः। न्यरुणद्रुरोध ॥१६॥ भल्लैर्बाणविशेषैः। यमस्य लोकामिति शेषः। तान्। अनयदित्यन्वयः ॥१७॥ तस्य पुरंजयस्येषूणां पातः संपातो धारास्तस्य पातस्याभिमुखं प्रत्यवस्थानं विसृज्य । युगांताग्निं प्रलयाग्निं ॥१८॥ पुरं जित्वा । सश्रीकं गजतुरगादिश्रीसहितं सर्वधनं प्रत्ययच्छद्दत्तवान् । स राजर्षिर्दैत्यपुरं जयात्पुरंजय इति नाम्नाऽऽहूतः । वृषरूपेंद्रस्य वाहनत्वादिंद्रवाह इति नाम्नाहूतः। वृषभककुदिस्थितत्वात्ककुत्स्थ इति नाम्नाहूतः ॥ १९ ॥ अनेन तन्नामकस्ततः पृथोर्विश्वगंधिस्ततो विश्वगंधेश्चंडः । तत्सुतश्चंडसुतो युवनाश्वः ॥ २० ॥ शावस्तिस्तत्सुतो युवनाश्वसुतो येन शावस्तिना ॥२१॥ सः कुवलयाश्वक एव धुंधुर्धुंधुनामेत्यर्थः । असुरं हतवान् ॥ २२ ॥ तत्सुताः कुवलयाश्वकसुता धुंधोर्मुखाग्निना प्रज्वलिता दग्धा इत्यर्थः । इतीत्यस्य त्रय एवावशेषिता इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अथ तस्माद्धर्हिणाश्वात्कृशाश्वः । अस्य कृशाश्वस्य ॥२५॥ भार्याशतेन निर्विण्णः सन् । वनं गत इति पूर्वेण संबंधः । अस्य पुत्रोत्पत्त्यर्थमिति शेषः । ऐंद्रीमिंद्रदैवत्यामिष्टिं वर्तयांचक्रुः प्रवर्तयामासुः ॥ २६ ॥ राजा युवनाश्वो तर्षित उदन्या युतः । पत्ये देयं मंत्रपूतं जलं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा । व्युदकं जलरहितं । पुंसवनं पुत्रदं ॥ २८ ॥ ईश्वरप्रहितेन दैव प्रेरितेन । दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किंचन न किंचिदिति वदंत ईश्वराय नमश्चक्रुरित्यन्वयः ॥ २९ ॥ जजानाजनि ॥ ३० ॥ स्तन्यः स्तनपानेच्छुरयं बालो भृशं रोरूयते पुनः पुनरत्यंतं

रोदनं करोति । कं धास्यति कस्य स्त्रीजनस्य स्तनं धास्यति पास्यति । धेट् पान इति धातोः । इति दुःखितैर्ऋषिभिरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधित इंद्रः । हे वत्स मा रोदी रोदनं मा कार्षीरित्युक्त्वा । मां धावत पाताभावे पानं कुर्विति ब्रुवन् । देशिनीं तर्जनीमदात् । अतो मांधातेति नामाभूत् ॥ ३१ ॥ तस्य मांधातुः पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार । किं त्वथ कालांतरे । तत्र यज्ञसदने तपसा सिद्धिमन्वगान्ममारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मांधातुर्महिमानमाह ॥ त्रसदस्युरित्यादिना । हे अंग राजन् ॥ ३३ ॥ अच्युततेजसाऽच्युतस्य प्रतिष्ठाविभूतिरूपस्य तेजसा प्रकाशेनाच्युतं च तत्तेजश्च तेनेति वा ॥ ३४ ॥ यज्ञं यज्ञनामकं श्रीहरिं । सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं । सर्वात्मकं मंत्रतंत्रद्रव्यादिसर्वपदार्थव्यापिनं ॥ ३५ ॥ तस्यानुसंधानप्रकारमाह ॥ द्रव्यमिति । विधिर्विधानं । यज्ञो यज्ञपुरुषो यदात्मकं यदधीनसत्तात्मकं । इत्यनुसंधानं कृतवानिति शेषः ॥ ३६ ॥ यावत्सूर्य उदेति यावति प्रदेशे सूर्यप्रकाशो भवति । चंद्रः प्रतितिष्ठति । प्रकाशेनेति शेषः ॥ ३७ ॥ बिंदुमत्यां भार्यायां नृपो मांधाताऽधाज्जनयामास ॥ ३८ ॥ तेषां स्वसारे मांधातुः कन्याः ॥ ३९ ॥ ननु महातापसस्य सौभरेः कुतो विवाहप्रसंगः । कथं वा जराझर्झरं राजकन्या वव्रिर इति तत्राह ॥ यमुनांतर्जल इत्यादिना । निर्वृतिं परमानंदं ॥ ४० ॥ नृपं मांधातारं । सोऽपि मांधाता स्वयंवरे कामं कन्यां गृह्यतामित्याह ॥ सोऽपीति ॥ ४१ ॥ सः सौभरिरयं मुनिः स्त्रीणामसंमतो जरठं वृद्धमेजत्कं एजत्कंपमानं कं शिरो यस्य स तथा । वलीपलितो वलीभिर्लंबमानचर्मभिर्युक्तः पलितः शुक्लकेशयुक्तश्चात एव स्त्रीणामप्रियः । इति विचिंत्यानेनाहं प्रत्युदाहृतो निराकृतः स्वयंवरे गृह्यतामिति प्रोक्तोऽतस्तथाऽऽत्मानं साधयिष्य इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४२ ॥ यथेत्यस्य प्रपंचः । सुरस्त्रीणामपीप्सितामितीति व्यवसितः । तथा कृतवांश्चेत्यपि ग्राह्यं ॥ ४३ ॥ क्षत्त्रा द्वारपालकेन कन्यांऽतःपुरं प्रवेशितः । पंचाशता पंचाशत्संख्याकाभिः राजकन्याभिः स एक एव वरो वृतः। स्वीकृतोऽभूदिति शेषः ॥४४॥ भूयान् बहुलः कलिः कलहोऽभूत् । सौहृदं सुहृद्भावमपोह्य परित्यज्य ॥ ४५ ॥ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति ॥ स बह्वृच इत्यादिना । बह्वृच इति मंत्रसामर्थ्यमुक्तं । ऋग्मंत्रद्रष्टा सः सौभरिस्ताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । क्व रेमे । आवरणीयं यत्तपस्तस्य श्रिया संपदा । तपःसामर्थ्येनेति यावत् । अनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु । तथा नानाविधेषूपवनेषु चामलान्यंभसि येषु तेषु सरःसु च ।

सौगंधिकानां कल्हारपुष्पाणां काननेषु च रेमे ॥ ४६ ॥ कथं भूतेषु गृहादिषु । स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु । पुनः कथं भूतेषु । अनुगायंतो द्विजः पक्षिणश्च भृंगाश्च बंदिनश्च येषु । कथं भूतः सौभरिः । महार्हशय्यादिभिः । उपलक्षित इति शेषः । रेमे इत्युपलक्षणं । गार्हस्थ्योचितयावद्धर्माश्चकारेत्यपि बोध्यं । उत्तरत्र यद्गार्हस्थ्यं चेत्यनुवादात् ॥ ४७ ॥ यद्गार्हस्थ्यं यस्य सौभरेर्गार्हस्थ्यं पंचाशद्भार्याभिः सह गृहस्थधर्मानुष्ठानं महार्हशय्यादिमहाभोगसाधनं महाभोगं चेत्यर्थः । सप्तद्वीपवतीपतिर्मांधातः श्वशुरः । स्तंभं गर्वं । अहमेव गार्हस्थ्ययावद्धर्मानुष्ठानवान् अहमेव महार्हशय्यादिमहाभोगसाधनवान् अहमेव महाभोगवांश्च मत्समः कोऽपि नास्तीत्यहंकारमित्यर्थः । सार्वभौमश्रिया साम्राज्यलक्ष्म्याऽन्वितः समन्वितः ॥ ४८ ॥ गृहेषु । बहुवचनमाद्यर्थे ॥ गृहादिषु सुखैः सुखसाधनैर्नै चातुष्यदलंबुद्धिं न प्राप । आज्यस्तोकैर्घृतबिंदुभिः ॥ ४० ॥ इदानीं तस्यानुतापप्रकारमाह ॥ स कदाचिदित्यादिना । बव्हृचानामाचार्यो ऋग्मंत्रव्याख्याकृदित्यर्थः । आत्मनो मनसः । मनोदोषादिति यावत् । आत्मापन्हवमात्मनो नाशं । तपोहानिमिति यावत् । ददर्श ॥ ५० ॥ सच्चरितं सदाचारः । तस्मिन्नियमयुक्तस्येत्यर्थः । अथवा । संश्चासौ व्रतश्चेति विग्रहः । तस्य । यद्वा । चरितानि सत्कर्माणि वैष्णवव्रतानि च यस्य । यच्चिरं ब्रह्मतपस्तत्प्रस्रावितं च्युतं नष्टमित्यर्थः । ब्रह्मवेदतपस्त्वित्यभिधानं ॥ ५१ ॥ मिथुनव्रजिनात्स्त्रीपुरुषसंगोद्भूतात्पापान्मुमुक्षुः संगं त्यजेत । बहिः शब्दादिषु । एक एव तपश्चरन् । एकस्तपो द्विरध्यायीत्युक्तेः । प्रसंगश्चेद्यदि प्रसंगोऽपेक्षितस्तर्हि तस्मिन्हरौ रतिर्येषां ते तद्व्रतयस्तेषु साधुषु प्रसंगः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ वारिचरप्रसंगादित्युक्तदोषं प्रपंचयति ॥ एक इति । अहमेक एव तपस्वी । अंभसि मत्स्यसंगान्मत्स्यानां मिथः संगं दृष्ट्वा । अथानंतरं । पंचाशत्स्त्रीभिः सह सुरतप्रसंगेन सुतपंचसहस्रसंगः । अर्श आदिभ्योऽच् । पंचसहस्रसुतसंगवानित्यर्थः । आसं । अथवा । मम सुतपंचसहस्रसंगः । आसीदिति शेषः । प्रत्येकं तासु पुत्रशतं बभूवेति भावः । अथोभयकृत्यं पुत्राणां विवाहादिः कन्यानां प्रदानादिरित्युभयकृत्यानि । तत्र ये मनोरथास्तेषामंतमवसानं न जानामि । तत्रेदं निमित्तमित्याह ॥ मायेति । मायागुणैः प्रकृतिगुणैः सत्त्वादिकार्यैः रागादिभिरित्यर्थः । विषयेऽर्थभावः शब्दादौ पुरुषार्थबुद्धिः ॥ ५३ ॥ एवं विरज्य किमकार्षीदिति तत्राह ॥ एवमिति । कालं बहुकालं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । न्यासं

वित्तगृहादिसंगत्यागलक्षणं ॥ ५४ ॥ आत्मकर्शनं देहस्य कृशत्वापादकं । सहैवेत्यत्र सः ह एवेति पदच्छेदः । आत्मानमित्यस्यावृत्तिः । सः सौभरिरात्मानमंतःकरणं परमात्मनि युयोज । आत्मानं देहं श्रौताग्निभिर्युयोज । ददाहेति यावत् । इत्येतद्ध प्रसिद्धं ॥ ५५ ॥ अधिकश्चासावात्मा च अध्यात्मा हरिस्तत्संबंधिनीं गतिं ज्ञानं । ज्ञानपूर्वकरमणामिति यावत् ॥ ५६ ॥ एवं मांधातृराजकन्यास्थितिमुक्त्वा तत्सुतेषु पुरुकुत्सांबरीषमुचकुंदेषु पुरुकुत्सस्य ज्येष्ठत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेनांबरीषस्य वंशमाह ॥ मांधात्रिति । मातामहेन शशबिंदुना । युवनाश्वस्तत्सुतस्तस्यांबरीषस्य सुतः ॥ ५७ ॥ तस्य युवनाश्वस्य मांधाता प्रवरो येषां ते तथा । पुरुकुत्सवंशं कथयिष्यन् आदौ तावत्तस्य विवाहप्रभवं चाह ॥ नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैः । पुरुकुत्साय मांधातृज्येष्ठपुत्राय । नर्मदा तन्नामिका नागकन्या ॥ ५८ ॥ भुजगेंद्रैर्भ्रातृभिः प्रयुक्तया तया नर्मदया रसातलं नीतः । सः पुरुकुत्सस्तत्र रसातले । वध्यश्वान् वध्यश्वनामकगंधर्वान्दुष्टान् । गंधर्वजातत्वाद्गंधर्वनामकान् । अवधीत् । विष्णुशक्त्याख्यायुधधृक् । अथवा । विष्णुसामर्थ्यधृक् । विष्णुस्तत्र विशेषेण संनिहित इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ स च पुरुकुत्सो नागाद्भुजगेंद्राल्लब्धवरोऽभूत् वरमाह ॥ इमं स्मरतां सर्पादयं भूयादिति । इमं गंधर्ववधलक्षणं पुरुकुत्सविक्रमं । पुरुकुत्सवंशमाह ॥ त्रसद्दस्युरिति । पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्सः । यस्त्रसद्दस्युः । अनरण्यस्य देहकृत्पिता । अनरण्यस्त्रसद्दस्युपुत्र इत्यर्थः ॥ ६० ॥ अथारुणात् । तस्य त्रिबंधुरस्य सुतः सत्यव्रतः स एव त्रिशंकुरिति विश्रुतः ॥ ६१ ॥ त्रिशंकुर्गुरोः शापात्परिणीयमानाविप्रकन्याप्रहरणात्क्रुद्धस्य मुनेर्वसिष्ठस्य शापादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन सशरीरो मानुषशरीरः स्वर्गं गतः । अद्यापि दिवि व्योम्नि दृश्यते । मनुष्यैरिति शेषः ॥ ६१ ॥ स्वर्गं गतः कथं मानवैर्दृश्यते तत्राह ॥ पातित इति । अर्वाक् शिरा अधः कृताशिराः ॥ ६२ ॥ तेन विश्वामित्रेण बलात्स्तंभितः स्तंभनं प्राप्तः । तथैव स्थित इति यावत् । त्रिशंकोर्वंशमाह ॥ त्रैशंकव इति । हरिश्चंद्रस्त्रैशंकवस्त्रिशंकोरपत्यं ॥ ६३ ॥ पक्षिणोः पक्षस्थयोः सहायिनोर्वसिष्ठविश्वामित्रयोः । हरिश्चंद्रं निमित्तीकृत्य यदर्थं युद्धमभूत् । तद्ग्रंथांतरादेव ज्ञेयं । यो हरिश्चंद्रं निमित्तं यस्य यद्यन्निमित्तामिति विग्रहः । श्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चंद्रचरितमाह ॥ सोऽनपत्य इत्यादिना । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति वाक्यार्थज्ञानात् । विषण्णमना अनपत्यः सः हरिश्चंद्रो नारदोपदेशात् । हे प्रभो मम पुत्रो जायतामिति निवेद्य ।

वरुणं शरणं यात इत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ तदेव विवृणोति ॥ यदीति । हे महाराज यदि वीरः । पुत्रो जायेतेति शेषः । तेन पुत्रेण त्वां यजे ॥ ६५ ॥ पुरुषपशुना त्वां यक्ष्य इति हरिश्चंद्रेनोक्ते वरुणेनापि तथाऽस्त्वित्युक्ते । नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । अथ वरुण आगत्य हरिश्चंद्रमवादीदित्याह ॥ जात इति । हे अंग ते सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति हरिश्चंद्रोक्तः सोऽब्रवीदिति ॥ ६६ ॥ निर्दशो निर्गतो दशदिवसः । मेध्यः शुद्धः । पशोर्निर्दशे सतीत्याह । वरुण इति शेषः ॥ ६७ ॥ यद्यपि पशोर्दता जायेरन् । अथ तदा पशुः शुचिः स्यात् । अनंतरं त्वां यक्ष्य इत्यब्रवीत् ॥ ६८ ॥ यदा पतंति । बालानामष्टवर्षानंतरं सुप्रसिद्धमिति भावः । पशोः पुरुषपशोः ॥ ६९ ॥ पुनर्जाता दंताः ॥ ७० ॥ राजन् हे वरुण । यदा राजन्यः क्षत्रियः सन्नाहुकः सन्नाहस्य योग्यः शस्त्रास्त्रग्रहणयोग्यः । ननु हरिश्चंद्रः किमर्थं कालमाक्षिपादिति तत्राह ॥ इतीति । स्नेहयंत्रितचेतसा । जातेनेति शेषः । पुत्रानुरागेण युक्तेन दशाहादिलक्षणं तं कालं वंचयिता हरिश्चंद्रेणोक्तो वरुणदेवस्तं कालमैक्षत प्रत्यैक्षत ॥ ७१ ॥ पितुः पित्रा चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनरूपं कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुरात्मजीवनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ ७२ ॥ स्वगमनेन वरुणग्रस्तमत एव जातमहोदराख्यरोगं श्रुत्वा । एयाय ग्रामं प्रति जगाम । इंद्रो वृद्धविप्रो भूत्वा तं रोहितमेत्य प्रत्यषेधत ग्रामं प्रति गंतव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७३ ॥ तीर्थक्षेत्रनिवेषणादिभिर्भूमेः पर्यटनं पुण्यमिति रोहितायादिशदित्यन्वयः। इंद्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति तत्राह ॥ सोऽपीति । समाः कतिचिद्वत्सरान् अरण्येऽचरत् ॥७४॥ एवं द्वितीयादी वर्षे संग्रामं गच्छंतं । रोहितमिति शेषः । वृत्रहेंद्र आह । प्रत्यषेधत । स्थविरो भूत्वा वृद्धो भूत्वा ॥ ७५ ॥ एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीं प्रत्युपव्रजन् आगच्छन् । रोहितोऽजीगर्तात्तन्नामकर्षेः सकाशान्मध्यमं सुतं शुनःशेपं। अक्रीणाद्गवां शतं दत्वा स्वीकृतवानित्यर्थः। स्वीकृत्य च शुनःशेपाख्यं पशुं। हरिश्चंद्राय पित्राय प्रदाय पितरं समवंदतेत्यन्वयः ॥ ७६ ॥ ततः पुरुषपशुप्राप्त्यनंतरं हरिश्चंद्रः पुरुषमेधेन पुरुषपशुहिंसालक्षणयज्ञेन वरुणादीन्देवान् अयजत् । ततो मुक्तोदररोगोऽभवदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तास्मिन्यज्ञे आत्मवानात्मज्ञानी जमदग्निरध्वर्युरभूत् । वसिष्ठो ब्रह्माभूदित्यनुषंगः । आयास्य सामग इत्यत्र विसर्गलोपांश्छांदसः । आयास्यो मुनिः सामग इत्यर्थः । कर्मधारयो वा । सामं गायतीति सामग उद्गातेत्यर्थः

वरुणं शरणं यात इत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ तदेव विवृणोति ॥ यदीति । हे महाराज यदि वीरः । पुत्रो जायेतेति शेषः । तेन पुत्रेण त्वां यजे ॥ ६५ ॥ पुरुषपशुना त्वां यक्ष्य इति हरिश्चंद्रेनोक्ते वरुणेनापि तथाऽस्त्वित्युक्ते । नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । अथ वरुण आगत्य हरिश्चंद्रमवादीदित्याह ॥ जात इति । हे अंग ते सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति हरिश्चंद्रोक्तः सोऽब्रवीदिति ॥ ६६ ॥ निर्दशो निर्गतो दशदिवसः । मेध्यः शुद्धः । पशोर्निर्दशे सतीत्याह । वरुण इति शेषः ॥ ६७ ॥ यद्यपि पशोर्दंता जायेरन् । अथ तदा पशुः शुचिः स्यात् । अनंतरं त्वां यक्ष्य इत्यब्रवीत् ॥ ६८ ॥ यदा पतंति । बालानामष्टवर्षानंतरं सुप्रसिद्धमिति भावः । पशोः पुरुषपशोः ॥ ६९ ॥ पुनर्जाता दंताः ॥ ७० ॥ राजन् हे वरुण । यदा राजन्यः क्षत्रियः सन्नाहुकः सन्नाहस्य योग्यः शस्त्रास्त्रग्रहणयोग्यः । ननु हरिश्चंद्रः किमर्थं कालमाक्षिपादिति तत्राह ॥ इतीति । स्नेहयंत्रितचेतसा । जातेनेति शेषः । पुत्रानुरागेण युक्तेन दशाहादिलक्षणं तं कालं वंचयिता हरिश्चंद्रेणोक्तो वरुणदेवस्तं कालमैक्षत प्रत्यैक्षत ॥ ७१ ॥ पितुः पित्रा चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनरूपं कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुरात्मजीवनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ ७२ ॥ स्वगमनेन वरुणग्रस्तमत एव जातमहोदराख्यरोगं श्रुत्वा । एयाय ग्रामं प्रति जगाम । इंद्रो वृद्धविप्रो भूत्वा तं रोहितमेत्य प्रत्यषेधत ग्रामं प्रति गंतव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७३ ॥ तीर्थक्षेत्रनिषेवणादिभिर्भूमेः पर्यटनं पुण्यमिति रोहितायादिशदित्यन्वयः । इंद्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति तत्राह ॥ सोऽपीति । समाः कतिचिद्वत्सरान् अरण्येऽचरत् ॥७४॥ एवं द्वितीयादौ वर्षे संग्रामं गच्छंतं । रोहितमिति शेषः । वृत्रहेंद्र आह । प्रत्यषेधत । स्थविरो भूत्वा वृद्धो भूत्वा ॥ ७५ ॥ एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीं प्रत्युपव्रजन् आगच्छन् । रोहितोऽजीगर्तात्तन्नामकर्षेः सकाशान्मध्यमं सुतं शुनःशेपं । अक्रीणाद्गवां शतं दत्वा स्वीकृतवानित्यर्थः । स्वीकृत्य च शुनःशेपाख्यं पशुं । हरिश्चंद्राय पित्राय प्रदाय पितरं समवंदतेत्यन्वयः ॥ ७६ ॥ ततः पुरुषपशुप्राप्त्यनंतरं हरिश्चंद्रः पुरुषमेधेन पुरुषपशुहिंसालक्षणयज्ञेन वरुणादीन्देवान् अयजत् । ततो मुक्तोदररोगोऽभवदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तस्मिन्यज्ञे आत्मवानात्मज्ञानी जमदग्निरध्वर्युरभूत् । वसिष्ठो ब्रह्माभूदित्यनुषंगः । आयास्य सामग इत्यत्र विसर्गलोपांश्छांदसः । आयास्यो मुनिः सामग इत्यर्थः । कर्मधारयो वा । सामं गायतीति सामग उद्गातेत्यर्थः

॥ ७८ ॥ तस्मिन्यज्ञे शुनःशेपनामकपुरुषपश्वालंभनसमये शुनःशेपेन क्रियमाणं स्तोत्रं श्रुत्वा तन्माहात्म्यं दृष्ट्वा संतुष्टो देवेंद्रस्तस्मै शुनःशेपाय सुवर्णमयं रथं ददावित्यर्थः । उपरिष्टात्प्रचक्षते पंचदशेऽध्याये ॥ ७९ ॥ हरिश्चंद्रे गुणान्दृष्ट्वा विश्वामित्रो ज्ञानोपदेशं चकारेत्याह ॥ सत्यसारमिति । सत्यसारं सत्ये सिद्धिते सारं सारत्वं दार्ढ्यमित्यर्थः । वसतां हितमत्यंतं तत्सत्यमिति कीर्तितमिति वचनात् । धृतिमलौकिकमार्गादचलनं रूपं धैर्यं । अविहतां कुतर्कैरप्रतिहतां ॥ ८० ॥ ज्ञानिभिरुत्क्रांतिकाले पृथिव्यादि तत्त्वानां जडानां स्वस्वकारणेषु जडेषु तत्त्वेषु लयस्तदभिमानिदेवानां भिन्नानां भिन्नेषु देवेषु प्रवेशलक्षणो विलयः। तत्तदंतर्गतभगवद्रूपाणां तत्तदंतर्गतभगवद्रूपेष्वेकीभावलक्षणो विलयश्चिंतनीय इति सज्जनानां शिक्षयितुं विश्वामित्रोपदेशेन प्राप्ततत्त्वज्ञानस्य हरिश्चंद्रस्योत्क्रांतिकाले तत्त्वलयप्रकारं वदन्मुक्तिमाह ॥ मनः पृथिव्यामिति। अन्नमयं हि सौम्य मन इति श्रुतेः । अन्नं पृथिवी पृथिव्युपचितं मनः पृथिव्या विलीयत इति मनो धारयन्ध्यानं कुर्वन्नित्यर्थः । तां पृथिवीमप्सु लीनामिति । अंभो जलं तेजसि लीनामिति। तत्तेजोऽनिले वायौ लीनमिति । तं वायुं खे आकाशे लीनमिति । धारयन्नित्यस्य सर्वत्रानुषंगः । तच्च खं शब्दादावाकाशोपादानभूतशब्दकारणेऽहंकारतत्त्वे लीनमिति । तन्महात्मनीत्यस्यावृत्तिः । तदहंकारतत्त्वं महात्मनि महत्तत्त्वे लीनमिति । तन्महत्तत्त्वं महात्मनि तत्त्वप्रधानेऽव्यक्ततत्त्वे लीनमिति ध्यायन् । उत्क्रांतोऽभूत् । तच्च शब्दादावित्यनेन पृथिव्याः सोपादानभूतगंधतन्मात्रद्वाराऽप्सु लयश्चिंतनीयः । एवमेवापां रसतन्मात्रद्वारा तेजसि । तेजसो रूपतन्मात्रद्वाराऽनिले । अनिलस्य स्पर्शतन्मात्रद्वाराऽऽकाशे । आकाशस्य शब्दतन्मात्रद्वाराऽहंकारतत्त्वे लयश्चिंतनीय इत्ययं विशेषः सूचित इत्यवगंतव्यं । शब्दादिभ्य आकाशादिसृष्टिः । द्वितीयस्कंधादौ स्पष्टा । भूतादाविति क्वचित्पाठः । तस्मिन्पक्षे भूतादावित्यस्याहंकारतत्त्व इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ततः किं चकारेत्यतोऽपि प्राप्तं । तन्महात्मनीति तेषां तत्त्वानां मुख्यतो नियामके तस्मिन्हरौ । ज्ञानकलां ज्ञानांशं । ज्ञानपदं गुणांतरोपलक्षकं । ज्ञानानंदादि गुणानिति यावत् । ध्यात्वा स्वयोग्यगुणोपसंहारपूर्वकं ध्यात्वेत्यर्थः । ततस्तमपरोक्षतो दृष्ट्वेति शेषः तयाऽपरोक्षदृशाऽज्ञानमज्ञाननिमित्तां संसृतिं विनिर्दहंस्तां लिंगशरीरलक्षणां संसृतिं हित्वा विध्वस्तबंधनो मुक्ताविद्यादि बंधनःसन् । निर्बाणे । बवयोरभेदात् । निर्वाणे प्राकृतशरीराजन्ये । स्वरूपभूत इति यावत् । सुखसंविदौ यस्य स तथा । तेनानिर्देश्येनेदं

मुक्तस्वरूपमेतादृशमिति निर्देष्टुमशक्येन लोकविलक्षणेन स्वभावेन स्वरूपेण सांतानिकलोकेषु जीवन्मुक्तःसन् तस्थौ । मुक्ततुल्योऽभूदित्यर्थः । एतद्व्राणमवष्टभ्य धारयामीति श्रुतेर्बाणं शरीरं ॥ ८२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ९-७ ॥

॥ हरिः ॥ ॐ हरिश्चंद्रस्य वंशं कथयति ॥ हरित इति । रोहिताद्धरिश्चंद्रपुत्रात् । तस्माद्धरितात् । चंप आसीत् । तस्माच्चंपात् । चंपापुरी निर्मिता । अतश्चंपात्सुदेवः । यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥ तत्सुतो विजयसुतः स बाहुकः ॥ २ ॥ अनु मरिष्यंती सहगमनकर्तुमिच्छती । प्रजावंतं पुत्रवंतं तस्या आत्मानं देहं जानता । ज्ञानिनौर्वेण ऋषिणा निवारिता ॥ ३ ॥ आज्ञाय गर्भे पुत्रं सम्यक् ज्ञात्वाऽस्यैव बाहुकभार्यायै सहसा हंतीति साहसस्तेन विशेषेण सह संजातोऽत एव सगराख्यः ॥ ४ ॥ सागरः समुद्रः पूर्वं सूक्ष्मो यत्सुतः स्थूलः कृतः । समरस्य प्रभावमाह ॥ य इति । तालजंघादयो दुष्टा यवनाः । म्लेंछविशेषाः ॥ ५ ॥ गुरुवाक्येनौर्ववचनेन । कांश्चिदहत्वैव विकृतवेषिणश्चक्रे । तदेवाह । मुंडान् श्मश्रुधरानिति । अर्धप्रदेशे युक्तकेशान् अर्धमुंडितांश्चेति ॥ ६ ॥ अनंतर्वाससोऽतः परिधानवस्त्रशून्यान् । नग्नानिति यावत् । अबहिर्वासस आवरणवस्त्ररहितान् । सः सगरो सर्ववेदसुरात्मकं सर्वे वेदाः सर्वे सुराश्चात्मा देहः प्रतिमा यस्य तमात्मानं सर्वस्वामिनं ॥ ७ ॥ और्वोपदिष्टज्ञानेनायजत् । उत्सृष्टं भूप्रदक्षिणार्थं प्रेषितं ॥ ८ ॥ सगरस्य सुमतिः केशिनीति द्वे भार्ये । तत्र ज्येष्ठपत्न्याः षष्ठिसहस्रपुत्राणां प्रभावमाह ॥ सुमत्या इति । दृप्ता उच्छृंखलाः ॥ ९ ॥ प्रागुदीच्यामीशान्यां ॥ १० ॥ षष्ठिसहस्रसंख्या येषामस्तीति षष्ठिसहास्रिणः सुमत्यास्तनयाः । इति ब्रुवंत इति शेषः । उन्मिमेष नेत्रं विकासं कृतवान् ॥ ११ ॥ स्वशरीराग्निना क्षणाद्भस्मसादभवन्नित्यन्वयः । तावत्तत्काल एव । महेंद्रेण हृतं चेतो येषां ते तथा मुग्धा इत्यर्थः । महद्व्यतिक्रमेण हन्यतामित्यादिवचनलक्षणस्वापराधेनैव हता न तु मुनिकोपदग्धा इत्यर्थः । केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वदंति ॥ १२ ॥ तन्निराकरोति ॥ नेति । कुत इत्यत आह ॥ सत्त्वधामनीति । सत्त्वं निर्दोषत्वं तस्य धामन्याश्रये । सत्त्वादिगुणशून्ये भगवति । रोषमयं क्रोधमयं तमस्तमोगुणकार्यं कथं ॥ १२ ॥
विभाव्यते संभाव्यते । असंभावनायां दृष्टांतो भुवो रजः कथं खे संभाव्यत इति । ननु तमो रोषमयमिति क्रोधस्य तमोगुणजन्यमित्युच्यते । तदयुक्तं । काम एषः क्रोध एषः क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव इति गीतायां रजोगुणजन्यत्वोक्तेस्तद्विरोधादिति

चेन्न । क्रोधस्य रजोगुणप्रविष्टतमोगुणजन्यत्वांगीकारात् ॥ १३ ॥ इतोऽपि तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसर इत्याशयेनाह ॥ यस्येति । येन कपिलेन हरिणा सांख्यमयी ज्ञानमयी । नौस्तरीरीरिता ग्रंथरूपेण कथिता सांख्यशास्त्रं कृतमित्यर्थः । दृढाऽपेक्षितफलदानाय समर्था । अन्यत्र नूतनत्वेन बलिष्ठा । यया ज्ञाननावा मुमुक्षुर्मृत्युपंथा मृत्योर्मार्गे दुरत्ययं ज्ञाननावमंतरेणात्येतुमशक्यं भवार्णवं तरते तस्य परमात्मभूतस्य साक्षान्नारायणावतारस्य विपाश्चितः शुद्धज्ञानवतः श्रीकपिलस्य पृथङ्मती रोषरूषितामातिः कथं संभाव्यत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तदेव सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु सुकेशिन्याः पौत्रेणांशुमताश्वः समानीतः पितृव्योद्धरणयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमुपोद्धातमाह ॥ योऽसमंजस इति । यः केवलमज्ञैरसमंजस इत्युक्तः । वस्तुतस्तु समंजस एवेति ज्ञापयितुमित्युक्त इत्युक्तं । स तु सगरभार्यायाः सुकेशिन्या आत्मजो नृपः पितामहः सगरः ॥ १५ ॥ पुरा पूर्वजन्मनि योगाभ्यासनिपुणोऽसमंजसः संगाद्धेतोः । योगादीश्वरोपासनालक्षणाद्विचालितो हि यस्मात्तस्माज्जातिस्मर इदानीं पूर्वजातिस्मृतिमान्सन् आत्मानमसमंजसं । असमीचीनं । नृशंसमिति यावत् । दर्शन् । संगं जहाविति शेषः ॥ १६ ॥ असमंजसत्वं दर्शयाति ॥ आचरन्निति । ज्ञातीनां विप्रियमप्रियं लोकैर्गर्हितं कर्माचरन् जनमुद्वेजयन्भीषयन् बालान् सरय्वां प्रास्यत् ॥ १७ ॥ ततः किमभूदिति तत्राह ॥ एवमिति । एवं विधं वृत्तं कर्म यस्य सः । योगैश्वर्येण युष्मद्बाला एत इति तान्नदीजलमग्नान्दर्शयित्वा । ततः स्थानाद्ययावित्यर्थः ॥ १८ ॥ विसस्मिरे विस्मयं चक्रुः । अथासमंजसे गते । राजा सगरोऽन्वतप्यत पश्चात्तापं प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पितरि गतेंऽशुमता किमकारीति तत्राह ॥ अंशुमानिति । पितृव्या असमंजसभ्रातरस्तेषां खातानुपथं तमनुययौ । पितृव्याणां शरीरभस्म हयमपि ददर्शेत्यन्वयः ॥ २० ॥ तत्र हयसमीपे । महान्महान्बुद्धिमान् अंशुमान् ॥ २१ ॥ अजनोऽजो विरिंचः । यस्य परमात्मनः । अंश इति शेषः । त्वां न पश्यति साकल्येनापरोक्षीकर्तुं न शक्नोति । अथवा । परं आत्मन इति पदद्वयं । आत्मनः स्वात्मनः परमुत्तमं । त्वामित्यन्वयः । तर्हि परोक्षतो जानाति किं नेत्याह ॥ नेति । समाधियुक्तिभिध्यानयोगैरद्यापि त्वां न बुद्ध्यते न जानातीत्यन्वयः । पश्यंतोऽपि न पश्यंति मेरोः रूपं विपश्चित इतिवत् । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः । अर्वाचीनत्वे हेतुः ॥ तस्य मनः शारीरं विसर्गसृष्टा इति । तस्य विरिंचस्य मनसः शरीराच्च विसर्गो विसृष्टा सृष्टिर्येषां मरीच्यादीनां ते तथोक्तास्तै-

स्तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः । कुतस्त्वामपश्याम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तर्हि केऽपि न पश्यंति किमित्यतः केचिदेव पश्यंतीत्याह ॥ ये देहभाज इति । ये देहभाजः शरीरिणस्ते त्रिगुणप्रधानाः सत्त्वप्रधाना रजःप्रधानास्तमःप्रधाना इति त्रिविधाः । तत्र रजः-प्रधाना राजसा मानुषा गुणान्स्वर्गादीनेव पश्यंत्यनुभवंति । न मोक्षं । अन्यथाज्ञानपूर्णबुद्धयस्तमःप्रधानास्तामसा असुरा यस्य हरेर्मायया बंधकशक्त्या मोहितचेतसस्तम एवांधंतम एव विपश्यंत्यनुभवंति । अत्र निमित्तमाह ॥ त इति । ते स्वसंस्थं हृदिस्थं विष्णुं न विदुरिति । यस्मात्तस्मादिति शेषः । तर्ह्यचेतनाः किं ते नेत्याह ॥ बहिरिति । बहिर्देहादावेव प्रकाशो येषां ते तथा । अनात्मज्ञानिनइत्यर्थः । ज्ञानाश्रयत्वेन चेतनत्वेऽपि न परतत्त्वज्ञानिन इति भावः । ये सत्त्वप्रधानाः सात्त्विका देवादयस्ते त्वामेव विपश्यंतीति योज्यं ॥ २३ ॥ तर्हि तवापि सात्त्विकत्वात् । ध्यानेन त्वं मां ज्ञास्यसीति तत्राह ॥ तं त्वामिति । सनंदनाद्यैर्मुनिभि-र्विभाव्यमुपास्यं ज्ञानघनस्वभावं ज्ञानादिगुणस्वरूपं तं तत्तद्योग्येभ्यस्तत्तत्फलदातारं त्वामहं कथं परिभावयामि चिंतयामि । चिंतने काऽनुपपत्तिरिति तत्राह ॥ विमूढ इति । सामान्यतो ज्ञाते वस्तुनि विशेषजिज्ञासा संजाघटीति । मम तु तदेव नास्ति । अतस्ताद्विषयज्ञानाभाव एवानुपपत्तिरित्यर्थः । सनंदनादीनामपि देहभात्क्त्वाविशेषात्परिभावना कथं स्यादिति तत्राह ॥ प्रध्वस्तेति । प्रध्वस्तो मायामयः प्रकृतिहेतुको भेदमोहोऽनात्मन्यात्ममोहो यैस्ते तथा तैर्निरस्तामिथ्याज्ञानैरित्यर्थः । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वप्रकृति-जैर्गुणैरिति स्मृतिः ॥ २४ ॥ मूढत्वान्न मनोमात्रं करिष्यामीत्याह ॥ प्रशांतेति । हे स्वामिन् । त्वां केवलं नमामह इत्यन्वयः । सदसद्भ्यां पुण्यपापाभ्यां विमुक्तं । कर्मबंधाभावेऽपि शिक्षार्थं तपः कुर्वाणमिति भावः । अनामरूपं प्राकृतनामरूपरहितं । तत्कुत इति तत्राह ॥ प्रशांतेति । प्रशांतान्युपरतानि मायागुणाः सत्त्वादयः कर्माणि तन्निमित्तव्यापारा लिंगशरीरं यस्य स तथा । शरीरत्वेन नामरूपदर्शनात्तदभावकथनं कथमिति तत्राह ॥ ज्ञानेति । लोकानुग्रहार्थं शरीरग्रहणं न तु कर्मनिमित्तं ॥ २५ ॥ ॥ १३ ॥
त्रिविधानां जीवानां स्वभावाभिभवो नास्तीति दर्शनाय मानुषस्वभावमाह ॥ यन्माययेति । यस्य हरेर्मायया प्रकृत्येच्छया रचिते निर्मिते लोके भूम्यादौ रचितगृहादिषु वस्तुबुद्ध्याऽनश्वराणीति बुद्ध्या भ्रमंति परिवर्तंते । प्राणिन इति शेषः । अत्र निमित्तमाह ॥ कामेति । कामादिभिर्विभ्रांतं चेतो येषां ते तथा ॥ २६ ॥ उपसंहरति ॥ अद्येति । अद्य नोऽस्माकं पुत्रादिषु दृढो मोहपाशोऽ-

ज्ञानहेतुकः स्नेहपाशः छिन्न इत्यर्थः । कामकर्मेंद्रियाण्येवाशयः आशयो यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः । कामादीनामाश्रय इति वा । त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥२७॥ अनुगृह्यानुग्रहं कृत्वा ।धियांऽतःकरणपूर्वकमित्यर्थः ॥२८॥ कथं भूतोऽश्वः । पितामहस्य सगरस्य याज्ञीयपशुभूतः । अश्वं लब्ध्वाऽपि पितृविषये साकांक्षं प्रत्याह ॥ इमे चेति । अर्हेत्यपेक्षंते ॥२९॥ तं परिक्रम्य तस्य प्रदक्षणीकृत्वेत्यर्थः । शिरसा प्रणम्येति शेषः ॥३०॥ लेभे । सगर इति शेषः ॥३१॥ महांतं कालं तपस्तेप इत्यन्वयः । नाशक्नोत् । गंगामानेतुमिति शेषः । ततः कालेन संस्थितः कालमृत्युना संस्थितो ग्रस्तो मृतोऽभूदित्यर्थः ॥३२॥ तद्ध तपस्तेप इति शेषः । अशक्तः । गंगामानेतुमिति शेषः । कालमेयिवान्मरणं प्राप्तः । तेपे कृतवान् ॥ ३३ ॥ तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास । वरदाऽस्मीति गंगोक्तः सन् स्वाभिप्रायं पूर्वजोद्धारणे शशंस ॥ ३४ ॥ पतंत्या । गगनादिति शेषः । मे वेगं धारयिता धारयिष्यति । अन्यथा धारकाभावे ॥ ३५ ॥ किंचन केवलं रसातलप्रवेशलक्षणानर्थ एवान्योऽप्यस्तीत्याशयेनाह ॥ किंचेति । कुतो नरकप्राप्तिरिति तत्राह ॥ नरा इति । पापिनो जनाः स्नानादिना मय्यघमामृजंति शोधयंति । पापं निक्षिप्य स्वयं शुद्धा भवंति । हे राजन् तदर्थे मृजामि शोधयामि । क्वेति शेषः । क्व निक्षिप्य शुद्धा भवाम्यत्रास्मिन्नर्थे विविच्यतां । नराणामघहाऽहं मदघसंहर्ता क इति विवेकः क्रियतामित्यन्वयः । तत्रोपायो विचिंत्यतां ॥ ३६ ॥ उत्तरमाह ॥ साधव इति । शमदमादिसंपन्नाः साधवोऽत एव निराशिषः स्वर्गादिसुखलक्षणाशारहिताः । कुत इति तत्राह ॥ ब्रह्मिष्ठा इति । एवं विधा ये स्वहृदा हरिं प्राप्तास्ते ज्ञानिनोंऽगसंगात्पादप्रक्षालनादिना जातादंगसंबंधात्पापिनामघं हरंति तेषां स्वहृदिस्थितहरिसान्निध्यात्पापं नास्त्येव । तत्र किं वक्तव्यं । अनवरतं । नलिननाभपादसरोजनिवासाया इत्यर्थः । अथवा । साधवोंऽगसंगात्स्नानादिना स्वशरीरसंबद्धात्ते तवाघं पापं हरंति हरिष्यंति ॥ ३७ ॥ द्वितीयं प्रश्नं परिहृत्य प्रथमं परिहरति ॥ धारयिष्यतीति । आत्मा स्वामी । शाठी कंथापटलस्तंतुष्विव यथा तथोक्तः प्रोतस्तथेदं विश्वं यस्मिन्नोतं प्रोतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अल्पीयसाऽल्पीयेन ॥ ३९ ॥ राज्ञा भगीरथेनाभिहितं । तथेत्यंगीकृत्येति शेषः ॥ ४० ॥ शेरते संतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रयांतं भगीरथमनुधावती पृष्ठत आयाती । आसिंचत्प्लावयामास ॥४२॥ ब्रह्मदंडेन कपिलरूपभगवदपराधरूपदंडेन हताऽपि । यस्या जलस्पर्शमात्रेण दिवं जग्मुः । यज्जलस्पर्शनं तच्च केवलं देहभस्माभिरेव

न साक्षात् । अतस्तन्माहात्म्यं किं वर्णनीयमित्यध्याहृत्य योजनीयं । यद्वा । देहभस्मभिरित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन भस्माना-मित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एतत्प्रपंचयति ॥ भस्मीभूतेति । भस्मीभूतेनांगेनांगसंबंधास्थिजातेन यो गंगाजलसंगस्तेनेति ॥ ४४ ॥ श्रीनारायणचरणसंगलब्धमेवास्या माहात्म्यं नान्यतोऽतो नैतच्चित्रमित्याह ॥ नहीति । इह सगरात्मजकथाप्रसंगेन गंगामाहात्म्य-मुदितं । अत एव भवच्छिदः संसारछेत्र्याः । जन्मछेत्र्या वा । अनंतस्य त्रिविक्रमस्य वामपादेन जाताया इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ संसारछेदनमाहात्म्यं श्रीहरिनिष्ठगंगाया उपचार इत्याशयवानाह ॥ सन्निवेश्येति । त्रैगुण्यं त्रिगुणसंबंधिसंसारं । तदात्मतां तत्सा-युज्यलक्षणां मुक्तिं ॥ ४६ ॥ एवं भगीरथस्य गंगाऽऽनयनादिमाहात्म्यमुक्त्वा तत्संततिं कथयति ॥ श्रुत इति । नभो नाभागः । मनुपुत्रनाभागादपरस्तस्मात्सिंधुद्वीपात्ततोऽयुतायोः सकाशात् । नलराजसखो ऋतुपर्णः अभवदित्यनुषंगः ॥ ४७ ॥ यो ऋतुपर्ण-स्तस्मै नलायाक्षहृदयं द्यूतविद्यां दत्वाऽश्वविद्यामयात् । तत्सुतो ऋतुपर्णसुतः ॥ ४८ ॥ तत्पुत्रः सौदास इति शेषः । यं सुदास-पुत्रं । कल्माषांघ्रिमुत कल्माषपादं चाहुः क्वचित्कदाचित् ॥ ४९ ॥ न रहो न रहस्यं ॥ ५१ ॥ कंचिद्रक्षः कंचिद्राक्षसं जघान । तस्य भ्रातरं मुमोच सः । भ्राता पलाय्य गतः । प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहननप्रतिकरणेच्छया ॥ ५२ ॥ राज्ञः सौदस्याघमनिष्टं । पक्त्वा पाकं कृत्वाऽनिन्ये । परिवेषणार्थमिति शेषः ॥ ५३ ॥ एवं विधो रक्षो राक्षसः भविष्यसि ॥ ५४ ॥ वसिष्ठो रक्षःकृतं राक्षसकृतं । स्वशापमिति शेषः । द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ ५५ ॥ रुशतीः क्रूरा आपोमंत्रितत्वात्स्वपादयोरेव जहौ नान्यत्र । तत्र हेतुः ॥ दिश इति । दिशो जीवमयाः खं जीवमयं सर्वामवनिं जीवमयीमिति योज्यं ॥ ५६ ॥ कल्माषतां कल्माषसमान-वर्णतां । तदेवं राक्षसत्वे कल्माषांघ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपंचयति ॥ व्यवायकाल इति । व्यवा-यकाले सुरतसमये वनमोको निवासो ययोस्तौ वनोकौ ॥ ५७ ॥ अकृतार्थवत् । यद्यपि लज्जा स्त्रीणां स्वभावतस्तथाऽपि तत्पत्नी लज्जां त्यक्त्वा लज्जारहिताऽकृतार्थपुरुषवद्राजानं प्रत्याहेत्यर्थः । यद्वा । अकृतार्थवदकृतार्थवती पत्या सुरतस्यासमा-प्तत्वादकृतार्थेत्यर्थः । अकृतार्थ शब्दान्मन् प्रत्यये ङीप् प्रत्ययस्य छांदसे लोपेऽकृतार्थवदिति रूपनिष्पत्तिः । राक्षसस्य कृपाजन-नायावध्यत्वे कारणान्याह ॥ न भवानित्यादिना । इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंशोत्पन्नानां मध्ये ॥ ५८ ॥ अकृतार्थमसमाप्तरतिं ॥५९॥ ॥१४॥

अस्य मानुषदेहस्य ॥ ६० ॥ सर्वभूतानामात्मा स्वामीति भावेन भावनया आरिराधयिषुः ॥ यद्वा । कथं भूतं ब्रह्म । सर्वभूतानात्मभावेनात्मत्वेनांतर्नियामकत्वेन । भूतेष्वंतर्हितमदृश्यत्वेन स्थितं गुणैः । पूर्णमिति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सवितुः सकाशादात्मज इव भ्रूणस्य स्वयमेव पुत्रस्य बभ्रोर्वधं । यथाऽयोग्यवधमिवेत्यर्थः । सतां संमतो भवान्वधं ब्रह्मवधं कथं साधु मन्यत इत्यर्थः। क्षणमपि येन विना न जीविष्ये। सोऽयं यदि भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायं मां पूर्वं भक्षय यद्वा। मृतकं प्राणरहितं शरीरं। प्राणमंतरेण यथा न जीवति तथा पत्या विना न जीविष्य इत्यन्वयः। विलपंत्या ब्राह्मण्या। एवं प्रार्थितेऽपीति शेषः ॥६३॥६४॥६५॥ आत्मानं देहं । ताडयंती सतीति शेषः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ हे अकृतप्रज्ञ अशिक्षित बुद्धे । तवाधानाद्गर्भाधानात् । मृत्युः प्रदर्शितो भवेत् । मैथुनसमये तवाऽपि मृत्युर्भूयादिति यावत् । मित्रसहं कल्माषपादं ॥ ६८ ॥ प्रास्य निक्षिप्य । सहगमनं कृत्वा भर्तुर्गतिं गतेत्यर्थः । द्वादशाब्दांते विशापः सन् । तेनैव शरीरेण स्वगृहं गतः ॥ ६९ ॥ महिष्या निवारितः । तदेवं कर्मणाऽप्रजा ॥७०॥ तेन सौदासेनानुज्ञातो मद्भार्यायां पुत्रमुत्पादयेति । सप्तसमाः सप्तसंवत्सरान् गर्भमबिभ्रद्दधाना न व्यजायत नाप्रासूत ॥ ७१ ॥ अतो वशिष्ट एव तस्या उदरमश्मना पाषाणेन जघान । स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः । स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितोऽतो नारीकवच इत्युक्तः । परशुरामेण निःक्षत्रिये सति क्षत्रियवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति चाप्युक्तः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ यस्येलिबिलिनामकस्य । खट्वांगो राजाऽभूत् । तं विशिनष्टि ॥ विश्वसह इति । अत्यंतक्षमवानित्यर्थः । प्रसंनैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वांगेनोक्तं तावन्ममायुः कथ्यतामिति । देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति । तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तविमानेन पुरमेत्य मनः संदधे । इदानीं खट्वांगस्य स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं भगवच्छरणागतिप्रकारं दर्शयति ॥ नम इत्यादिना तमहं प्रपद्य इत्यंतेन । कुलदैवतात् । ब्रह्मकुलाद्ब्राह्मणकुलात् । ते प्राणा नातिवल्लभा नातिप्रिया इति प्रत्येकं संबंधः । मह्यं मम ॥७४॥७५॥७६॥ किंचन वस्तूत्तमश्लोकादन्यद्भगवदनधीनं नापश्यं । किंतु भगवदधीनमेवापश्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ अहं भूतभावनभावाद्भूतोत्पादकभगवद्ध्यानादिकामादवममन्यकामं न वृणे न स्वीकरोमीति । विषयेष्वविक्षिप्तानींद्रियाणि धियश्च येषां ते देवा अप्यात्मनं श्रीहरिं न जानंति किमुतापरे मादृशाः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ किमनेन बहूक्तेनाथैवं मम सिद्धांत इति भगवति मनः संदधाति ॥ अथेति । अथ

तस्मात्त्वं श्रीहरिं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः । किं कृत्वा । ईशस्य हरेर्माययेच्छया विकृतैः पृथिव्यादिपंचमहाभूतैः रचितेषु गंधर्व-पुरोपमेषु नश्वरेषु गुणेषु देहेंद्रियादिषु । आत्मनि मनसि प्रकृत्या स्वत एवं रूढं संगं स्नेहपाशलक्षणं हित्वा । त्यागे साधनमाह ॥ विश्वभर्तुरिति । भावेन भक्त्या ॥ ८० ॥ खट्वांगो नारायणदत्तया बुद्ध्या । इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवसितो व्यवसायं प्राप्तः सन् । अज्ञानमज्ञानादिनिमित्तकमन्यास्मिन् शरीरादौ भावं विद्यमानं ममतादिरूपं संगं हित्वा तं स्वं स्वतंत्रं भावं नारायणाख्यं पदार्थमाश्रितः ॥ ८१ ॥ स्वं भावमेवाह ॥ यत्तदिति । उत्तरलिंगविवक्षया यत्तादिति यद्वस्तु तत्सर्वं प्रमाणप्रसिद्धं परं सर्वोत्तमं सूक्ष्ममतींद्रियमशून्यं गुणैः शून्यं न भवति । पूर्णमिति यावत् । शून्यकल्पितं शून्यनामकमूलरूपादभिव्यक्तं । वासुदेवेति शब्द-वाच्यमिति । सात्वताः पंचरात्रिका गृणंति यं च ब्रह्मेति भगवानिति च गृणंति । हि शब्देनोक्तार्थस्य शमूनं कुरुते यस्माच्छून्य-स्तस्माज्जनार्दन इत्यादि प्रमाणप्रसिद्धं दर्शयतीति द्वयोरेकान्वयः ॥ ८२ ॥ पृथुश्रवा इति रघोर्विशेषणं ॥ ८३ ॥ ब्रह्ममयो वेदमुख्यार्थभूतः साक्षाद्धरिर्ब्रह्मांडाद्बहिर्वासुदेवादिनानावताराणां बीजभूतो मूलरूपी नारायणोंऽशांशेनांशः स्वस्यांशो ब्रह्मांडांतो नानावतारणां बीजभूतः पुरुषापरनामा पद्मनाभः स्वस्यांशेन वासुदेवादिरूपांशेन तस्य दशरथस्य रामादिसंज्ञया चतुर्धा पुत्रत्व-मगादित्यन्वयः । इत्थं विचिंत्य स तु वासुदेवनामा बभूवेत्युक्तेः । अंडाद्बहिर्वासुदेवादिसर्वावताराणां मूलरूपाद्विश्लेष एतन्नाना-वताराणां निधानं बीजमव्ययमित्युक्तेः । अंडांतर्वासुदेवादिरूपाणां पद्मनाभाद्विश्लेषस्तस्मिन्नेव संश्लेष इत्यवधेयं । यथांऽडाद्ब-हिर्नारायण आदौ वासुदेवादिरूपो बभूव । एवमंडांतः पद्मनाभोऽपि वासुदेवादिरूपेण चतुर्धा बभूव । स वासुदेवः प्रथमं रामा बभूव । सः संकर्षणः शेषावतारे लक्ष्मणे प्राविशत् । स प्रद्युम्नश्चक्राभिमानिनि कामावतारे भरते प्राविशत् । सोऽनिरुद्धः शंखा-भिमानिनि कामपुत्रेऽनिरुद्धावतारे शत्रुघ्ने प्राविशत् । चतुर्मूर्तेर्मुकुंदस्य मूर्तिरेवाग्रतोऽभवत् । अन्येषु त्रिषु तिस्रोऽन्याः प्राविश-न्निति सन्मतमिति । ननु पद्मनाभो वासुदेवादिरूपेण बभूवेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न । चतुर्मूर्तेर्मुकुंदस्येति च नान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वादिति ॥ ८४ ॥ ऋषिभिर्वाल्मीकमुख्यैर्भूरि वर्णनं त्वया मुहुः श्रुतं । तथाऽपि संक्षेपेण कथ्यमानं शृणु ॥ ८५ ॥ इदानीं संक्षेपविस्तराभ्यां च कथयंति मनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणादित्युक्तेर्विस्तरतो रामकथां विवक्षुः

प्रथमं तावत्संक्षेपतस्तां वर्णयन् स्वसंरक्षणं प्रार्थयते ।। गुर्वर्थ इति । सः कोसलेंद्रो रामो नोऽस्मान् अवतात् । सः कः । यो गुर्वर्थे पितुः सत्यपालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् पद्मवत्सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां । तदेवाह । प्रियायाः पाणिस्पर्शेऽक्षमाभ्यामसमर्थाभ्यां । अतिकोमलाभ्यामिति यावत् । प्रतिवनं व्यचरत् । हरिरिंद्रो हनुमान्सुग्रीवो वा । अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां युक्तः । मृजितपथिरुजो मार्जितमार्गक्लेशः शूर्पनख्या वैरूपाद्धेतोस्तया प्रलोभितेन रावणेन । भार्याया अपहारात्प्रियाया जातो यो विरहस्तेन जातया रुषाऽऽरोपितभ्रूविजृंभणैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात्सः । ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धसेतुर्येन सः । खल एव दवो वनं तस्य दहनोऽग्निस्थानीयः। दवादावौ वनारण्यवन्ह्योरिति यादवः ॥८६॥ एकपद्येनानेन सूत्रवत्संक्षिप्य कथितं रामचरितमादित एव किंचित्प्रपंचयति ॥ विश्वामित्रेति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य पश्यतोऽस्यानपेक्षयैव हता इत्यर्थः । नैर्ऋतपुंगवा राक्षसश्रेष्ठाः ॥ ८७ ॥ लोके ये वीरास्तेषां समितौ सभायां । ऐशं रुद्रसंबंधित्रिशतैः पुरुषैरुपनीतं बालगजस्य लीलैव लीला यस्य स तथा । हे नृप ॥ ८८ ॥ उरसि वक्षस्यभिलब्धमानां प्राप्तमानां । तत्र स्थितामित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य रूपादिभिरनुरूपां सीताऽभिधां लक्ष्मीं जित्वा प्राप्य श्रीरामकृतधनुर्भंगमहानादश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेः प्ररूढदर्पमपनीतवान् । कथं भूतस्य । हतराजबीजां निर्मूलितक्षत्रसंततिं महीं कृतवतः ॥ ८९ ॥ इदानीं गुर्वर्थ इति श्लोकं विवृण्वन्नाह ॥ य इति । कदाचित्कैकेय्या रक्षितेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतं । ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये भरतस्य राज्यं रामस्य वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य परिवेष्टितस्य पितुर्निर्देशमाज्ञां शिरसा जगृहे । ततो राज्यश्रियं प्रणयिनः प्रीतिविषयान्सुहृदश्च त्यक्त्वा अधिवासमयोध्यां च त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ । दुस्त्यजस्यापि हर्षेण त्यागे दृष्टांतः । मुक्तसंगो योग्यासून्प्राणानिवेति ॥ ९० ॥ रक्षस्वसुः शूर्पनख्या रूपं व्यकृतं कर्णनासिच्छेदनलक्षणविकारं कारितवान् । अन्यैरवारणीयं कोदंडपाणौ यस्येति हेतुगर्भं । अटमानो वने संचरन्सन् । आतपादिना क्षुधादिना च पीडितः सन् । कृच्छ्रमुवास । असुरजनमोहार्थं तथा दर्शयामासेति भावः ॥९१॥ शूर्पनखीमुखात्सीतायाः सौंदर्यादिविषयकथाः श्रवणेन दीपितः प्रज्वालितो हृच्छयः कामो यस्य स तथा । तेन दशकंधरेण रावणेन सृष्टं । प्रेषितमिति यावत् । अद्भुतैणवपुषा । स्वर्णरत्नविरचितत्वेनाद्भुतहरिणदेहेन । उपलक्षितमिति शेषः । एतादृशं

मारीचं विलोक्य सीतया प्रेरितः सन् । आश्रमतोऽपकृष्टो दूरं नीतो रामो विशिखेन बाणेन मारीचमाशु जघ्न इत्यन्वयः । उग्रो नृसिंहो हिरण्यकशिपुनामानमरिं यथा । यद्वा । उग्रो रुद्रोंऽधकाख्यं रिपुं यथा ॥ ९२ ॥ रक्षोऽधमेन रावणेन रामस्यासमक्षमप्रत्यक्षमपि यापितायामपनीतायां । अवने पालने नियुक्तेन भ्रात्रा लक्ष्मणेन । रहितायामिति शेषः । प्रियया वियुक्तः । लोकदृष्ट्येति शेषः । भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह । कृपणवद्वने चचार । किमभिप्रायः सन् इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसंगिनां विटानां गतिं प्रख्यापयन् । कथं भूतेन रक्षोधमेन । वृकवत्स्थितेन ॥९३॥ ततः किं चकारेत्यत आह ॥ दग्ध्वेति । आत्मकृत्यं हतकृत्यं सीतालक्ष्मणरूपं यदात्मकृत्यं तदर्थं हतकृत्यं रावणेन नष्टांशो यस्य व्यापारं मृतं जटायुषमित्यर्थः । दग्ध्वा दहनादि संस्कारं कृत्वेत्यर्थः । कबंधं तन्नामकं स्वगृहणाय विस्तृतबाहुं राक्षसमहन् जघान । अथ सुग्रीवेण सख्यं विधाय । अथ वालिनि हते सति कपिभिर्हनुमदादिभिर्दर्शितागतिं बुध्वेत्यन्वयः । मनुजो मनुजाकारः स रामः प्लवगेंद्रसैन्यैः सह । वेलां समुद्रतीरमगादिति । अजभवाभ्यामर्चितांघ्री यस्य स तथा । तत्र त्रिरात्रिवासेन प्रतीक्षितः सिंधुर्यदा नोपस्थितः । तदा यस्य रोषतीव्रेण तीक्ष्णकोपेन परिवृतस्तिर्यग्भावं प्राप्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन संभ्रांता नक्रा मकराश्च यस्मिन्सः भयेन गीर्णो ग्रस्तः स्तंभितो घोषो यस्मिन्सः । अर्हणं पूजासाधनं । रूपी मूर्तिमान् ॥ ९४ ॥ एतावत्पर्यंतं त्वां न विदामो जडधियो मूर्खबुद्धयो न जानीम इत्यर्थः । इदानीं जानासीत्याह ॥ त्वामिति । यस्त्वं सुरगणान्सात्विकान् । असृजत इति शेषः । प्रजेशान् राजसान् रजसाऽस्राक्षीः । मन्योः क्रोधकारणात्तमोगुणाद्भूतपतयः । विभक्तिविपरिणामः । तामसानुत्पादयसि । गुणैः प्रवर्तमानस्य गुणनिर्मिताभावो नाशंकनीयः । गुणानां तदधीनत्वादित्याशयेनाह ॥ स भवान् गुणेश इति ॥ ९५ ॥ विश्रवसोऽवमेहं पुरीषतुल्यं । त्रैलोक्यं रावयत्याक्रंदयतीति तथा तं जहि । यद्यपि जलं तव न प्रतिबंधकं । तथाऽपीह जले सेतुं बध्नीहि । किमर्थं । ते यशसो वितत्यै । तदेवाह ॥ यमिति । यं सेतुमुपेत्य दुष्करं कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गायंति भूपास्तं सेतुमिति संबंधः ॥ ९६ ॥ तद्वाक्यमभिनंद्य यत्कृतं तदाह ॥ बध्वेति । विविधैरद्रीणां कूटैः शृंगैः सेतुं बध्वा सीताऽन्वेषणे हनुमतैव दग्धां लंकां विभीषणदृशा बुद्ध्याऽऽविशत् । कथं भूतैः शृंगैः । कपींद्राणां करैः कंपितानि भूरुहाणां अंगानि शाखादीनि येषां तैः । सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥ ९७ ॥ यदा सा लंका रामेणाविष्टा । तदा

गजकुलैर्ह्रदिनीव घूर्णा प्रचलिता बभूव। कथं भूता। गृहाच्छदनांतर्नाली दारुभिः परितो निर्मिता वानरेंद्राणां बलैः सैन्यै रुद्धा आवरिता विहारादयो यस्याः सा तथा। निर्भज्यमानधिषणादयो यस्याः सा तथा विहारा नानाविधक्रीडास्थानानि। कोष्ठं धान्यागारादि सद्द्वारं गृहादीनां प्रशस्तद्वारं गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलीभिः प्रासादादिपुरोभागाच्छदनादीनि विटंका कपोतपेटिका। धिषणं धिष्ण्यं गृहवेदिकादि ध्वजस्तंभो हैमकुंभा गृहालंकारहेमकलशाः श्रृंगाटकं चतुष्पथं गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि कपोतपालिकायां च विटंकं पुंनपुंसकमित्यमरः॥ ९८॥ रक्षःपतिः रावणः कुंभनिकुंभौ कुंभकर्णसुतौ। धूम्राक्षादयो रावणसुताः। सुरांतो देवांतकः। आदि पदेन मेघनादः। अत्र क्रमो न विवक्षितः। समहिनोत्प्रेषयामास॥ ९९॥ असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां राक्षससेनां सुग्रीवादिभिरन्वितो श्रीरामोऽभ्यगात्। मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जांबवान् ॥ १००॥ ते रघुपतेरनीकपाः सेनानायका अंगदाद्याः सर्वे द्वंद्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य शत्रुभिः संगम्य। द्वंद्वयुद्धं कृत्वेति यावत्। वरूथं सैन्यं गिरिभिः शत्रुभ्यो बलादाकृष्टैर्गदाद्यायुधैश्च जघ्नुः। यद्यपि वरूथिनी शब्दः सैन्यवाचकस्तथाऽपि वरूथ शब्दो लक्षणया सैन्यवाचक इति ज्ञातव्यं। कीदृशं। इभाश्च पत्तयश्च रथाश्चाश्वाश्च तैः सहिताः। योद्धा सहायो। योद्धारो यस्मिंस्तत्तथोक्तं। पुनः कीदृशं। सीताया अभिमर्शेन हतं मंगलं यस्य सः रावणः स एव ईशो यस्य तत्तथोक्तं॥१०१॥ रक्षःपती रावणः स्वबलनष्टं स्वबलनाशनमवेक्ष्य यानकं पुष्पकविमानमारुह्य श्रीराममभिससार। स रामो द्युमति तेजोमति। स्वः स्वर्गादवतीर्णे स्यंदने रथे मातलिनेंद्रसारथिनाऽऽनीते। विभ्राजमानं रामं क्षुरप्रैरर्धचंद्रैः। अर्धचंद्रः क्षुरप्रः स्यादित्यभिधानं। अहनत्॥ १०२॥ हे पुरुषाद पुरीष राक्षसाधम। अपकृष्टं पुरीषं स्यादित्यभिधानं। यद्यस्मादसता दुष्टेन त्वया कांता सीताऽस्माकमसमक्षमप्रत्यक्षं यथा तथाऽपहृता। तत्तस्माज्जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्तेऽद्य काल इवांतक इव फलं यच्छामि प्रयच्छामि॥ १०३॥ एवं क्षिपन्निंदन्सबाणः। सुकृती जनो रिक्तः क्षीणपुण्यःसन् स्वर्गादिव विमानात्पुष्पकान्न्यपतदिति॥ १०४॥ तस्मिन् रणांगणे मंडलवत्पिपीलिकामध्यवदुदरं यस्याः सा तया रावणभार्यया सह।। मंडं पिपीलिकामध्यामित्यभिधानं ॥ १०५॥ लक्ष्मणेषुभिः। उपलक्षणमेतत्। रामेषुभिश्च। अर्दितान्हिंसितान्। अर्द हिंसायामिति धातोः। आत्मानं

छ० ५

देहमात्मना देहेन। हस्तेनेति यावत् ॥ १०६ ॥ लंका लंकास्थो जनाः परैः शत्रुभिरर्दिताः ॥ १०७ ॥ तेजोनुभावं तेजः-सामर्थ्यं येन सीतासामर्थ्याज्ञानेन ॥ १०८ ॥ लंका विधवा पतिरहिता वयं च विधवा भर्तृरहिताः। कृता इत्यनुषंगः। अयं देहो गृध्राणां प्राणरक्षाय कृतः। आत्मा जीवो नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ १०९ ॥ पितृमेधविधानेन शवदाहादिविधिना सांपरायिकं परलोकसुखसाधनमौर्ध्वदेहिकं। आत्मा जीवे तथा देहे स्वभावे परमात्मनीति यादवः ॥११॥ अशोकवनिकामशोकवनं तत्र गतश्चासावाश्रमश्चेति मध्यमपदलोपी समासः। तत्र स्थितं। स्वविरहलक्षणव्याधः क्षामं कृशं ॥ १११ ॥ अन्वकंपतानुकंपामकरोत् ॥ ११२ ॥ यानं पुष्पकमारोप्य। सीतामिति शेषः। भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां। लक्ष्मणविभीषणाभ्यां वा। छत्रिणो गच्छंतीति वत्। सहित इति शेषः ॥ ११३ ॥ तीर्णवनवासव्रतः। दिनकल्पांतमायुश्च दत्वा। तेनापि सहैव ययौ ॥ ११४ ॥ कथं भूतः। शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिरुपगीयमानचरितः। गोमूत्रयावकं गोमूत्रेण सह पक्कव्यान्नभोजनं। भ्रातरं वल्कलांबरं चीरवस्त्रं ॥ ११५ ॥ अतप्यदंतःकरणद्रवीभावं प्राप्तः। स पौरामात्यपुरोहितैः सह ॥ ११६ ॥ स्वशिबिरात्स्वावासभूतान्नंदिग्रामाद्रामं प्रति गंतुमुद्यतः सन्। अभियायाविति शेषः। कथं भूतो। गीतादिभिर्घोषेणोच्चध्वानिना ॥ ११७ ॥ ब्रह्म वेदपठद्भिर्वेदपारायणं कुर्वद्भिर्ब्राह्मणैश्च। युक्त इति शेषः। ब्रह्म वेद तपस्तत्त्वमित्यभिधानं। पुनः कथं भूतः। स्वर्णकक्ष्यैः सुवर्णमयीकक्ष्या उदरं बंधं येषां ते तथा। तैर्गजैः। हेमैरित्यादीनि चत्वारिरथविशेषणानि। हेमैर्हेमालंकृतैश्चित्रा नानावर्णा ध्वजा येषां तैः ॥ ११८ ॥ सदश्वैरुत्तमाश्वै रुक्मसन्नाहैः स्वर्णनिर्मिताः सन्नाहाः कवचादीनि येषां तैः पुरटवर्मभिः सुवर्णकवचैर्भटैः श्रेणीभिरंगरक्षकैरुपायनोद्वहैर्भृत्यैश्च युक्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ११९ ॥ पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि। उच्चावचान्यनेकविधानि पण्यानि नारिकेलादीनि फलानीत्यर्थः। पुरतोऽन्यस्येति शेषः। प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयं। प्रक्लिन्ने ईक्षणे नेत्रे च यस्य स तथा न्यपतदित्यन्वयः। रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतां गुरुमित्युक्तेः ॥ १२० ॥ ततः पादुके पुरतो न्यस्य। तस्थाविति शेषः। रामो नेत्रजैर्जलैः स्नापयन् आश्लिष्य। शुशुभ इति शेषः ॥ १२१ ॥ ततो रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह। विप्रेभ्यो वसिष्ठादिभ्यो नमश्चक्रे। तत्र ये कुलवृद्धा अभवन् तेभ्योऽपि नमश्चक्रे ॥ १२२ ॥ उत्तरासंगमुत्तरीयवस्त्रं धुन्वंतश्चा-

लयंत उत्तरा उत्तमाः कोसला अयोध्यापुरवासिनो माल्यैः पुष्पैः । माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नीत्यभिधानं ॥ १२३ ॥ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह ॥ पादुकेति सार्धत्रिभिः ॥ १२४ ॥ धनुर्निषंगाद्धनुश्च निषंगौ च तान् । ऋक्षराट् जांबवान् । हैमं सुवर्णालंकृतं चर्म ॥ १२५ ॥ पुष्पकविमानस्थैरेभिर्वृतः सेवितः ॥ १२६ ॥ भ्रात्रा भरतेन । मातरं मातृसमूहं ॥ १२७ ॥ गुरून्वसिष्टादीन्ववंदे । वयस्यावरजान्स्वावरजांश्च तैः पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ १२८ ॥ गतान्प्राणान्प्राप्य । तन्वस्तनवो यथोत्थिता भवंति तथा । शुचो विरहशोकान् ॥ १२९ ॥ गुरुर्बृहस्पतिरिंद्रं यथेंद्रमिव । गुरुर्वसिष्टो राममभ्यषिंचत् । आदि पदेन गंगादितीर्थजलं ग्राह्यं ॥ १३० ॥ कृतशिरःस्नानः कृताभ्यंगस्नानः ॥ १३१ ॥ भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य नमस्कृत्वा प्रसादितः प्रार्थितः ॥ १३१ ॥ आसनं सिंहासनमग्रहीत् । गुणो धर्मः ॥ १३२ ॥ वर्तमानायां ॥ १३३ ॥ रामे राजनि भूपतौ च सति । वर्षाणि नवखंडाः ॥ १३४ ॥ शोकः प्रलापः ॥ १३५ ॥ एकपत्नीव्रतधरः परनारीसहोदर इति यावत् । राजर्षिचरितमिव चरितं यस्य स तथा ॥ १३६ ॥ अनुवृत्त्या शुश्रूषया शीलेनानुकूलस्वभावेन प्रश्रयेण विनयेनावनता ॥ १३७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ९—८ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ आत्मना मनसाऽऽत्मानं स्वस्वरूपं परमात्मानं । ध्यायन्निति शेषः । उत्तमकल्पैर्बहुदक्षिणोपेतैः सर्वदेवप्रधानं । आचार्यवानित्यनेन शिक्षितत्वं गुरुकुलवासित्वं च सूचयति । आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेः ॥ १ ॥ प्राचीं दिशं तत्र विद्यमानां भूमिं ॥ २ ॥ तदंतरा तासां दिशां मध्ये । कोणेष्विति यावत् । इदं कृत्स्नं । प्रतिगृहीतुमिति शेषः । निस्पृहो यदृच्छालाभसंतुष्ट इत्यर्थः । सीताऽपि स्वमलंकारं स्त्रीभ्यः । अददादित्यनुषंगः । कथं भूता । सौमांगल्यं मंगलसूत्रमेवावशेषित यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥ ब्राह्मणा देवाः पूज्या यस्य भक्त्या क्लिन्नधियो द्रवचित्ताः ॥ ५ ॥ स्वरोचिषा स्वविषयकज्ञानं दत्वेत्यर्थः । तमो हंस्यज्ञाननिवृत्तिद्वारा मोक्षं प्रदासीत्यर्थः । तव सर्वपुरुषार्थोत्तममोक्षप्रदातृत्त्वात्त्वया सर्वाभीष्टमपि दत्तमेवेति भावः ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चाकुंठमेधसेऽप्रतिहतज्ञानाय । उत्तमश्लोकानां ब्रह्मादीनां धुरं भारं वहतीति तथा न्यस्तदंडैर्मुनिभिरर्पितचित्ते न्यस्तावंघ्री यस्य तेष्वर्पितावंघ्री येनेति वा ॥ ७ ॥ लोकवृत्तांतं जिज्ञासुः कस्यचित्पुंसो वचसः परवेश्मगां स्वैरिणीं ॥८॥

॥ ९ ॥ मुख शब्देन तत्कार्यं भाषणं ग्राह्यं । तथा च बहुमुखादित्यस्य बहुभाषणादित्यर्थः । दुराराध्याद्दुष्टानां श्लाघ्यान्न विद्यते संविद्यस्य स तथा । अज्ञाल्लोकाल्लोकापवादभीतेन रामेण त्यक्ता सीता । प्रचेतसो वरुणस्यापत्यं वाल्मीकिस्तस्याश्रमं प्राप्ता ॥१०॥ अंतर्वर्त्नी गर्भिणी । यमौ यमलौ । क्रियायाः क्षत्रयोग्या जातकर्मादिक्रियाः । मुनिर्वाल्मीकिः ॥ ११ ॥ भरतस्यात्मजावास्तां । शत्रुघ्नस्यात्मजौ ॥ १२ ॥ कोटिशः कोटिसंख्याकान्गंधर्वान्गंधर्वजन्मनोऽसुरान् ॥ तदुक्तं ॥ कोटित्रयं स निजघान तयाऽसुराणां गंधर्वजन्म भरतेन सतां च धर्ममिति ॥ १३ ॥ राज्ञे रामभूपाय । मधुरां तन्नामपुरीं च ॥ १४ ॥ मुनौ वाल्मीकिमुनौ । भर्त्रा रामेण विवसिता प्रवासिता । त्यक्तेति यावत् । विवरं भूबिलं ॥ १५ ॥ ततो रामः किं कृतवानित्यत आह ॥ तच्छ्रुत्वेति । सर्वेश्वरो भगवान् रामः । तत्सीताभूविवरं प्रविवेशेत्येतच्छ्रुत्वाऽदुःखोऽपि भार्यायामत्यंतासक्तिर्न कार्येति लोकशिक्षार्थमसुरजनमोहनार्थं च धिया मनसा शुचः शोकान् रुंधन्निरोधं कुर्वन्नपि सीतायास्तांस्तान्पातिव्रत्यादिसीतागुणान्स्मरन्निव दृश्यमानः शुचः शोकान्निरोद्धुं नाशक्नोदिति दर्शयामास । यदि रामस्याल्पदुःखमपि स्यात्तर्हि तस्य भगवत्त्वं न स्यात् । रामत्वं न स्यात् । सर्वेश्वरत्वं न स्यादिति बाधकतर्कत्रयप्रदर्शनार्थं भगवन्नित्यदिविशेषणत्रयं प्रायुयोजि । नित्यसुखपूर्णज्ञप्तिः स्वरूपोऽसौ यतो विभुरतोऽस्य राम इत्याख्या स्यान्न दुःखं कुत एवमपीत्यादाविति । स्त्रीपुरुषयोरत्यंतासक्तिर्महतामप्युक्तरीत्या क्लेशकरा किमन्येषामतस्तत्रात्यंतासक्तिर्न कार्येत्याशयेनाह ॥ स्त्रीपुंप्रसंग इति । स्त्रीपुंसोः प्रसंगः । अत्यंतासक्तिःसर्वत्रैव । इह लोके यक्ष्मादिभयावहः परलोके नरकादिभयावहः किमुत ग्राम्यस्य कर्मरतस्य गृहमेधिनो गृहस्थस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामः सीतया सह कियंतं कालमखंडितमग्निहोत्रं चकारेत्यत आह ॥ तत ऊर्ध्वमिति । प्रभू रामः । देव्या सहेति शेषः । नक्षत्रमानेन त्रयोदशाब्दसहस्रं राज्यं । कुर्वन्निति शेषः । अखंडितमग्निहोत्रमजुहोत् ॥ तदुक्तमेतत्तात्पर्ये ॥ नक्षत्रमासगणितं त्रयोदशसहस्रकं । ब्रह्मलोकसमं चक्रे समस्तं क्षितिमंडलमिति । अतो द्वादशसाहस्रं रामो राज्यं चकारेति विष्णुपुराणविरोधो नास्ति । तस्य सौरमासाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति द्रष्टव्यं । कथं भूतः । तत ऊर्ध्वं सीताया भूमिप्रवेशानंतरं । सप्तशतवर्षाण्यज्ञानिनां ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्त्वरूपं व्रतं धारयन्निव दृश्यमानः ॥ तदुक्तं ॥ भूमिप्रदेशादूर्ध्वं सा रेमे सप्तशतं समा इति । रामेण दृश्या त्वन्येषामदृश्या जनकात्मजेति च ॥१७॥ समः स्मरतां भक्ति-

पूर्वकं स्मरणं कुर्वतां सतां हृदि स्वपादपल्लवं विन्यस्य तेषां सर्वदा स्वपादपल्लवध्यानं दत्वेत्यर्थः। आत्मा ज्योतिः प्रकाशं निजं धाम वैकुंठाख्यमगात्। रामस्य परंधामगमनानंतरं सर्वे ध्यानासक्ता बभुवुरिति भावः। कथं भूतं स्वपादपल्लवं। अंशुकैः किरणैः। सूर्यस्येति शेषः। बुद्धिविकसितं पद्ममिव शोभमानं ॥१८॥ सदा रामनामामृतपानतृप्तः शुकाचार्यो रामकथाकथनेन संजातभक्त्युद्रेकः पुनरिदानीं संक्षेपेण तत्कथाप्रशंसां कुर्वन् शरणं प्रार्थयते ॥ नेदं यश इति द्वाभ्यां। अस्त्रपाणेर्धनुष्पाणेः। अस्त्रं प्रहरणं चापमित्यभिधानं। रघुपतेर्जलधिबंधनं रक्षसां वध इतीदृशं यशः कविभिर्बहुधा वर्णितमप्यद्भुतं न भवति। तत्रहेतुः। विश्वस्मिन्प्रपंचे मूर्तिर्यस्येति। तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशदिति श्रुतेः। सृष्ट्यादिकर्तुरित्यर्थः। विश्वं मूर्तौ यस्येति वा। स्वोदरस्थाशेषप्रपंच इत्यर्थः। तस्य लीलार्था तनुर्यस्य तस्य। सर्वस्मादधिकं शांतमानंदपूर्णं नित्यमुक्तं धाम स्वरूपं यस्य तस्य रघुपतेः कपयः शत्रुहनने सहाया बलभूताः किं नेत्यर्थः ॥ १९ ॥ दिग्गिभेंद्राणां दिग्गजेंद्राणां दिग्गजेंद्रसदृशरावणकुंभकर्णादीनां पाते सति। श्रीरामेन रावणादि राक्षससंहारानंतरमिति यावत्। नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदःसु ऋषयो मार्कंडेयादयो यस्य गायंति। तदित्यव्ययं। तस्य रघुपतेः पादांबुजं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः। यद्वा। न केवलं नृपसभासु गायंत्यपि दिग्गिभेंद्रपाते दिग्गजानां पातः संचारो यस्मिन्देशे स तथा तस्मिन्। लोकालोकप्रदेशेऽपीत्यनेन सर्वत्रेत्याह। कथं भूताः। नाकपाला इंद्रादयो देवा वसुपाला वसुधापालाः। यद्वा। वसुपालाः कुबेरादयस्तेषां किरीटैर्जुष्टं ॥ २० ॥ रामो यैः। भक्तिपूर्वकमिति शेषः। स्पृष्टो नमनादिना। दृष्टो वा चक्षुरादिना। उपलक्षणमेतत्। श्रुतो वा श्रोत्रादिना संविष्टः सम्यग्ज्ञातो वाऽनुगतः पृष्टतो याता वा कोसला अयोध्यावासिनः। इत्युपलक्षणं। सर्वेऽपीति ग्राह्यं। यत्र योगिनो भक्तिज्ञानयोगवतो गच्छंति तत्स्थानं ययुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ भक्त्या चरितं श्रोतुः फलमाह ॥ पुरुष इति। श्रवणैः। बहुवचनमाद्यर्थे। श्रोत्रादिभिरित्यर्थः। उपधारयन् श्रोत्रेण श्रवणं मनसा ध्यानं वागिंद्रियेण कथनमित्यादिरूपेण भक्तिपूर्वकं धारणं कुर्वन्नित्यर्थः। आनृशंस्यपरः प्रमादेनायोग्यकर्मकरोऽपि कर्मबंधैर्दुष्कर्मलक्षणप्रतिबंधैः। अथवा। कर्मजन्यनानायोनिबंधैरित्यर्थः। तस्मात्तच्छ्रवणादिकमवश्यं कार्यमिति रामकथायां विशेषाजिज्ञासया राजा पृच्छति ॥ कथमिति। सः रामः स्वयं सीतया सह स्वगृहे कथं वर्ततेति प्रथमः प्रश्नः। स राम आत्मनः स्वस्य भ्रातॄन्प्रति कथं वर्ततेति

द्वितीयप्रश्नः । ते भ्रातरः पौराः प्रजाश्चेश्वरे रामे कथं प्रवर्ततेति तृतीयप्रश्नः। यद्यपि पौराः प्रजा शब्दवाच्यास्तथाऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन भेदोऽवगंतव्यः। क्रयविक्रयं कृष्यादिकं कृत्वा वैश्यवृत्त्योपजीविनः पौराः । तदन्ये पुरस्थाः प्रजा इति विवेकः ॥ २३ ॥ तत्र प्रथमं तावत्स रामो भ्रातॄन्प्रति कथं प्रवर्ततेति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह॥ अथेति । अथ राज्याभिषेकानंतरं त्रिभुवनेश्वरो रामो दिग्विजयार्थं भातॄन् आदिशत् । तेऽपि तदाज्ञया । दिग्विजयं चक्रुरिति शेषः । तृतीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं किंचिदाह ॥ आत्मानमिति । स्वानां स्वभक्तानामात्मानं दर्शयन्वृंदावनादागत्य श्रीकृष्ण इव रामोपि वनादागत्य भक्तजनानुकंपया पुरीमैक्षत । पुरीं निरीक्षणार्थं राजमार्गेण प्रतिवीथिं चचारेति भावः ॥ २४ ॥ पुरीं वर्णयति ॥ आसिक्तेति त्रिभिः । वा शब्दः समुच्चये । गंधोदैर्गजानां मंदसीकरैश्च मदचलबिंदुभिश्चासिक्तमार्गा । कथं भूतां । रावणादीन्निहत्य प्राप्तं स्वामिनमालोक्य सुतरां हर्षेण मत्तां कामिनीमिवास्थितं ॥ २५ ॥ चैत्यं पाषाणादिभिर्बद्धं वृक्षमूलस्थानं देवगृहो देवालयः ॥२६॥ संवृतैः फलस्तबकसहितैः पूगैः क्रमुकैः । कौशेयादिसुवाससां पताकाभिः । आदर्शैर्दर्पणैरंशुकैर्वस्त्रैः कृतानि विरचितानि कौतुकानि येषु तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यां सा तथा । तां पुरीं । ऐक्षतेत्यनुषंगः ॥ २७ ॥ पौराणां तस्मिन्प्रवृत्तिमाह ॥ तमुपेयुरिति । प्राक् वराहवतारे त्वया पातालादुद्धृतां । भूमिमिति शेषः । पाहीति शेषः । मंगलवचनानि युयुजुः ॥ २८ ॥ प्रजानां तस्मिन्प्रवृत्तिमाह ॥ तमिति । अनेन श्लोकद्वयेन पौराः प्रजाश्च कथं वर्ततेति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । न तृप्तनेत्रा नसमासोऽयं ॥ २९ ॥ रामः स्वयं सीतया सह कथं वर्ततेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अथेति । स्वगृहं प्रविष्टः सन् तस्मिन्सीतया सह रेमे इति पंचमेनान्वयः । गृहं वर्णयति ॥ जुष्टमित्यादिना भूषणैरित्यंतेन । पूर्वराजभी रघ्वादिभिः । समासांतविधेरनित्यत्वात् । पूर्वराजभिरिति साधु । अनंता अपरिमिता गृहा अंतर्गृहा नवरत्नानां कोशाश्च तैराढ्यं ॥ ३० ॥ विद्रुममया उदुंबरा देहल्यो येषु द्वारेषु तैर्द्वारैः स्वच्छैर्मारकतैरिंद्रनीलमणिमयैः स्थलैः स्फटिकभित्तिभिश्च भातं ॥ ३१ ॥ वाससां दैदीप्यमानसुवर्णवाससां मणिगणानां चांशुभिर्दीप्तिभिश्चिच्छुद्धचैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्वलैर्मुक्ताफलैर्मुक्तामणिभिर्मंडितं । यद्वा । चिदिति व्यस्तं पदं । चित्कचिद्वैदूर्यस्तंभादिषु यथा शोभमुज्वलैर्मुक्ताफलैर्मंडितमित्यर्थः । कांताः कमनीयाः कामोत्पत्तय उपभोगसाधनानि ताभिः ॥ ३२ ॥ पुष्पसमूहैर्मंडितैः स्त्रीपुंभिर्जुष्टं ।

पुनः कथं भूतैः । भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३३ ॥ स्निग्धया स्वास्मिन्भक्तियुक्तया प्रियया भार्येच्छया इच्छानुसारिण्या सीतया सह रेमे । कथं भूताः । स्वारामाः शोभनोद्यानानि तत्र चारः संचारो येषां देवादीनां तेषां ऋषभः ॥ ३४ ॥ निरंतरमप्यनुरोधेषु संचरतामीश्वर इत्यनेनातीवसौख्यं सूचयति । यथाकालं विहितकालमनतिक्रम्य कामान् बुभुजे । अन्यांस्त्रिवर्गान् । यद्वा । स्वभोगार्थमन्यान् जनान्नृणां नृभिरभिध्येयमंघ्रिपल्लवं यस्य ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९—९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ द्वौ पुत्रे कुशलवश्चेति तत्र कुशस्य वंशमाह ॥ कुशस्येति । अतिथिः पुत्रोऽभवत् । अथ तस्मान्नभात् । पुंडरीकस्ततः क्षेमधन्वानः सकाशात् । देवानीक इत्युत्तरेणान्वयः ॥१॥ वज्रनाभ इत्यनंतरं तस्मादिति शेषः । तस्माद्वज्रनाभादर्कसंभवाख्यः ॥२॥ स्वगणस्तत्सुतोऽर्कसंभवसुतः । तस्मात्स्वगणात् । विधृतः सुतोऽभवत् । ततो विधृतस्य सकाशात् । हिरण्यनाभोऽभूत् । कथं भूतः । जैमिनेः शिष्यो योगस्याध्यात्मयोगस्याचार्य उपदेशकर्ता । योगशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यतो हिरण्यनाभाद्याज्ञवल्क्यो ऋषिः । सकलमध्यात्मं परमात्मविषयं योगं । अध्यगादित्यनुषंगः ।महांत उदयाः सिद्धयो यस्मात्तं । हृददग्रंथेरज्ञानस्य भेदकं ॥५॥ ततो हिरण्यानाभात् । अथेत्यस्य च पूर्वत्रोत्तरत्र च संबंधः । अथ ध्रुवसंधेः सुदर्शनः । अथ सुदर्शनादग्निवर्णः । अथाग्निवर्णाच्छीघ्रः । तस्य शीघ्रस्य मरुत्तन्नाम्ना सुतोऽभवत् ॥ ५ ॥ मरुतं विशिनष्टि ॥ योऽसाविति । योगेन सिद्धो योगीत्यर्थः । फलापग्राममास्थितः सन् सूर्यवंशं भावयिता भविष्यति ॥ ६ ॥ तस्मान्मरुतः शुश्रुताख्यः । तस्य सांधिः संधिनामकः ॥ ७ ॥ समरे । बृहद्बलो । ते तव पित्राऽभिमन्युना हतः । ईक्ष्वाकुभूपालास्तद्वंशजन्यभूपा इत्यर्थः । अनागतानुत्पत्स्यमानान् ॥ ८ ॥ तस्येत्यनुवर्तते । तस्योरुक्षयस्य वत्सप्रीतः ॥ ९ ॥ तस्येत्यनुवर्तते । तस्य प्रतिव्योमस्ततो भानुस्ततो दिवार्कस्ततो वाहिनीपातिस्ततः सहदेवः । भावीत्येतत्सर्वत्रानुवर्तते । ततो बृहदश्वो मरुदेवस्तत्सुतः सुप्रतीकसुतः ॥१०॥११॥ तत्तस्मादमित्रजित् । तस्माद्बर्हिः । तस्मात्कृतंजयः ॥ १२ ॥ अथ शाक्यात् ॥ १३ ॥ तनयस्तनयनामकः । ततः सुमित्रः सुमित्रो नाम राजा । निष्ठाया वंशावलेरंतोऽवधिभूतः । तत्र वंशः समाप्त इत्यर्थः । एतेन नृपा बार्हद्बला बृहद्बलोऽनागतानां मूलपुरुषस्तत्संबंधिन इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एतदेव

विशदयति । इक्ष्वाकुसंबंधिनामयं वंशः सुमित्रांतः सुमित्र एवांतो यस्य स तथा भविष्यति । कुतः । यतस्तं सुमित्रनामकं प्राप्य संस्था नाशं प्राप्स्यति । वंश इत्यनुवर्तते ॥ १५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ ९—१० ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इक्ष्वाकोर्ज्येष्ठपुत्रविकुक्षेर्वंशपरिकरं निरूप्य द्वितीयपुत्रस्य निमेरौरसपुत्रो नाभूदिति दर्शयन् आख्यायिकामाह ॥ निमिरित्यादिना । निमिः सत्रमारभ्य वसिष्ठं ऋत्विजमवृत वव्रे । सोऽपि वसिष्ठोऽपि वृतोऽस्मि ऋत्विक्त्वेन स्वीकृतोऽस्मि ॥ १ ॥ तत्र शक्रयागं निवृत्य समाप्य तावत्पर्यंतं मां प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥ संतस्त्रायंत इति सत्रं परं ब्रह्म तद्विदां मध्ये विद्वांस्तेषां संशयच्छेत्तेत्यर्थः । आत्मवान्मनोजयवान् । अपरैर्वसिष्ठव्यतिरिक्तैः । यावता कालेन गुरुर्वसिष्ठः ॥ ३ ॥ निवर्त्यैंद्रयागं समाप्य । आगतो गुरुः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं सत्रारंभणरूपमपराधमित्यर्थः । पूर्वमेव गुरुप्रार्थनायाः कृतत्वात् ॥ ४ ॥ निर्निमित्तं शापदानमधर्म इत्याशयेनाधर्मवर्तिन इत्युक्तं । लोभात्पौरोहित्यविषयात् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा स्वदेहं विससर्ज । अध्यात्मकोविदस्तत्त्वज्ञानी वशिष्ठो निमिशापाद्देहं । विससर्जेति शेषः । वसिष्ठो निमिशापेन देहोत्सर्जनानंतरं कुत्रोत्पन्न इति तत्राह ॥ मित्रावरुणयोरिति । देवताद्वंद्वंचेति दीर्घः । अयं भावः । मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनाद्रेतःस्कन्ने सति ताभ्यां कुंभे विषिक्तं तस्माद्वशिष्ठो जज्ञ इति । तथा च श्रुतिः । कुंभे रेचः सिषितुः समानमिति । प्रपितामहो मम वसिष्ठो वृद्धप्रपितामह इत्यर्थः । वेदव्यासस्य पितृत्वात्पराशरस्य पितामहत्वाच्छक्तेः प्रपितामहत्वाच्छुकस्य वसिष्ठो वृद्धप्रपितामह इति ज्ञातव्यं । तद्देहं निमिदेहं गंधवस्तुषु गंधवासिततैलेषु ऋषिसत्तमाः ॥ ६ ॥ ऊचुः । हे प्रभवः । यूयं यदि प्रसन्नास्तर्हि जीवत्विति । मुनिभिरुक्तेति शेषः ॥ ७ ॥ तथेत्युक्ते देहो निमिर्देहबंधनं देहसंबंधः ॥ ८ ॥ यस्य देहस्य वियोगभयेन कातरा उद्विग्नाश्चंचलाश्चरणांभोजं । हरेरेति शेषः । हरिमेधसस्तत्त्वज्ञानिनो तं देहं नावरुरुत्से न स्वीकर्तुमिच्छामि ॥ ९ ॥ अस्य देहस्य सर्वत्र मनुष्यादिदेहेषु ॥ उदके समुद्राद्युदके । ॥ १० ॥ निमिर्विदेहः सन् लोचनेषूच्यतां वसतु । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यतीति भावः । कथं । ज्ञायत इति तत्राह ॥ उन्मेषणेति । उन्मेषणनिमेषणाभ्यां प्रवर्तकत्वेन लक्षितो ज्ञायमानः । किमस्य कर्मेति तत्राह ॥ अध्यात्मेति । अधिकश्चासावात्मा च हरिस्तत्र संस्थितः परमात्मोपासनायुक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तं देवं मृतादपि

निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति ॥ अराजकभयमिति ॥ १२ ॥ अस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह ॥ जननादिति । सः कुमारोऽसाधारण्येन जननाज्जनको विदेहो निमिस्तद्देहजन्यत्वाद्विदेहो वैदेहः । मिथिला येन निर्मितेत्यनेन व्युत्पत्त्यनंतरमर्थादुक्तं ॥ १३ ॥ तस्मात्कुमारादुदावसुः । देवरातस्तन्नामा ॥ १४ ॥ कथं भूतः । महावीर्यः । सुधृतिपिता सुधृतो जनको महावीर्यात्सुधृन्नामकाज्जात इत्यर्थः । ततो धृष्टकेतोर्हर्यश्वः ॥ २५ ॥ यतः कृतरथाद्देवमीढो जातस्तस्य देवमीढस्य । अथ विधृतात् ॥ १६ ॥ ततो महाधृतेः कृतिरातोऽथानंतरं तत्सुतः स्वर्णरोमाः । ह्रस्वरोमाख्यः सुतः ॥ १७ ॥ ततो ह्रस्वरोम्णः सीरध्वजो जज्ञे । सीरध्वजस्य जनकेति सांकेतिकं नाम । मिथिलांधिपतित्वान्मिथिलेति नाम । विदेहदेशाधिपतित्वाद्विदेह इति नामेति नामत्रयं प्रसिद्धिबलाज्ज्ञेयं । कर्षतः । सीरध्वजापरपर्यायस्य । जनकस्येति शेषः । तस्माद्धेतोर्जनकः सीरध्वजः । सीताजन्महेतुत्वेन सीरध्वजं गमकं ज्ञापकं यस्य स तथा सीरध्वज इति स्मृतः । ध्वज गताविति धातोः ॥ १८ ॥ तस्य सीरध्वजस्य ॥ १९ ॥ कृतध्वजसुतः केशिध्वजः ॥ २० ॥ ततः केशिध्वजस्य । पंडितत्वाद्देशांतरं गतः । तस्य केशिध्वजस्य ॥ २१ ॥ तत इत्यस्योत्तरत्र संबंधः । तत ऊर्जकेतोरजः सुतः । अथाजस्य कुरुजिन्नामसुतः ॥ २२ ॥ तस्य कुरुजितः । तस्येत्यस्योत्तरत्रापि संबंधः । तस्यारिष्टनेमेः श्रुतायुः । तस्य सुपार्श्वकृत्तस्मादुपगुरोरुपगुप्तः । अस्योपगुप्तस्याग्निसंभवः । तन्नामा सुतः ॥ २४ ॥ अथाग्निसंभवाद्वैवस्वतः । युयुधानस्तत्पुत्रो वैवस्वतपुत्रः· सुभाषणः । तत्पुत्र इत्यनुवर्तते । युयुधानपुत्रस्ततः सुभाषणादस्माद्विजयाद्दृतनामा सुतः ॥ २५ ॥ शुनकस्तत्सुतो दृतसुतो वीरहव्यस्तत्सुतः शुनकसुतः सन् जज्ञे । ततो वीरहव्याद्धृतः । महावशी तन्नामा सुतः ॥ २६ ॥ एते निमिदेहोत्पन्ना जनकादयो मिथिलाधिपतित्वेन तन्नामका आत्मविद्याविशारदा ब्रह्मविद्याविशारदा गृहेषु स्थिता अपि योगेश्वरा योगेश्वरो याज्ञवल्क्यस्तत्प्रसादेन द्वंद्वैः शीतोष्णादिभावैर्मुक्ताः । द्वंद्वैर्मुक्ता इत्यनेनैतत्कीर्तनादिकमत्यंतसफलमिति सूचयाति ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ९—११ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं सूर्यवंशपरिकरं निरूप्यासमाप्ति सोमवंशमाह ॥ अथात इति । अथ सूर्यवंशकथनानंतरं पुण्यश्लोकराजवंशज्ञानं पुरुषार्थसाधनमतस्तस्मात्सोमवंशः श्रूयताम् । ऐलादयः । बुधादिलायां जातः पुरूरवा ऐलः स एवादिर्येषां ते ॥ १ ॥

पुंसोऽडांतर्गर्भोदके शयानस्य पुरुषनामकस्य हरेरित्यर्थः। नाभिन्हदसरोरुहाज्जातस्य धातुः ॥ २ ॥ तस्यात्रेर्दृग्भ्य आनंदाश्रुभ्योऽत एवामृतमयः। किलेत्याश्चर्ये। अस्य वक्ष्यमाणदर्पकारणमाह। विप्रेति। यः सोमः विप्राणामोषधीनामंबुगर्भादीनां कुमुदादीनां पतिः पतित्वेन कल्पितः ॥ ३ ॥ सोमस्य पुत्रो बुध इति वक्तुमुपोद्घातमाह। पत्नीमित्यादिना। तारां नामपत्नीमहरत् ॥ ३ ॥ अभीक्ष्णशो बहुवारं तत्कृते तारार्थे ॥ ५ ॥ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह ॥ शुक्र इति। बृहस्पतेर्द्वेषाद्बृहस्पतिविषयकद्वेषात्। उडुपमग्रहीत्। शरणागतं गुरुपत्नीसहितं सोमं शुक्रः सासुरं सन् जगृहेत्यर्थः। संधिरार्षः। गुरोरंगिरसः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत्। अंगिरसः सकाशात्प्राप्तविद्याधर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ सुरासुराणां नाशो यस्मिन्स तथा। तारकामयो गुरुर्भार्या तारा तारैव तारका। स्वार्थे क् प्रत्ययः। ताराप्रधानसमर इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अंगिरसा बृहस्पतिपित्रा निवेदितो विज्ञापितोऽजो ब्रह्मा पतिर्बृहस्पतिस्तामंतर्वर्त्नीं गर्भिणीमवैदबुध्यत ॥ ८ ॥ बृहस्पतिराह ॥ त्यजेति। मत्क्षेत्रादित्यन्वयः। मद्भार्यायां त्वयि निहितं गर्भमित्यर्थः। त्यज त्यजेत्याक्रोशाद्द्विरुक्तिः। गर्भिणीं न हन्यादित्युक्तेः। गर्भे सति न हन्यात्। गर्भे त्यक्ते मां हनिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह ॥ नाहमिति। कुत इत्यत आह ॥ स्त्रियमिति। हेतुगर्भमिदं। हे सांतानिके। दुष्टसंतानयुक्ते। हे असति दुष्टे ॥ ९ ॥ तत्याज सुषुवे। अंगिरसो बृहस्पतेः। सोम एवं सोमोऽपि ॥ १० ॥ तस्मिन्कुमारे विवदमानयोः सतोः ॥ ११ ॥ पप्रच्छुः। तारामिति शेषः। अलोकं लज्जयाऽनृतनिमित्तलज्जया ॥ १२ ॥ असद्वृत्ते दुराचारे। न वोचसि न कथयसि। न वोचसीति छांदसं। आत्मावद्यस्य स्वदोषस्य निगूहिनीमाच्छादनकरीं। आत्मावद्यनिगूहिनीमित्यनेन भस्मीकरणयोग्यत्वे सूचितेऽपि मातृ शब्दवाच्यत्वात्त्वां न भस्मीकरोमीति सूचिता ॥ १३ ॥ मातुःक्षेत्तारं निंदकं समप्राक्षीत्प्रश्नं चकार। रह एकांते सांत्वया समाधानवाचा ॥ १४ ॥ तं कुमारं। आत्मयोनिर्ब्रह्मा ॥ १५ ॥ बुध इति नामकरणनिमित्तमाह ॥ बुद्ध्येति। येन पुत्रेण। ततो बुधात्। उदाहृतो द्वितीयाध्याये ॥ १६ ॥ पुरूरवसः सकाशादुर्वश्यां प्रमुखाः षट् पुत्रा जाता इति वक्तुमुपोद्घातमाह ॥ तस्येत्यादिना ॥ १७ ॥ ननु देवी कुतो मनुष्यांतिकमागतेति तत्राह ॥ मित्रावरुणयोरिति ॥ १८ ॥ उपतस्थे तस्थौ ॥ १९ ॥ श्लक्ष्णया मधुरया ॥ २० ॥ नावावयोः शाश्वतीर्बव्हीः समाः संवत्सरान्। रतिस्तु ॥ २१ ॥ अतो

मम मनोदृष्टिश्च । यस्य तवांगांतरं वृक्षमासाद्य रिरंसया रंतुमिच्छया । स्फुटं नेत्यनुवर्तते । न च्यवते नापयाति । तस्मादहं त्वया सह रंस इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २२ ॥ केनचिद्व्याजेन जिगमिषोस्तस्य समयबंधप्रकारमाह ॥ एताविति द्वाभ्यां । उरणकौ मेषौ न्यस्तौ निक्षेपकल्पनया स्थापितौ । संरस्ये त्वया सह रतिं करिष्ये । अस्माकमिवमेव व्रतक्लृप्तिरित्याह ॥ श्लाघ्य इति । यः श्लाघ्यः कमनीयः स एव स्त्रीणां वरः पतिः स्मृतः । अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २३ ॥ मैथुनादन्यत्र सुरतसमयमंतरेण विवासं नग्नं त्वां नेक्षे न पश्यामि । अन्यथेतः । गमिष्यामीति शेषः । पुरूरवा उत्तरमाह ॥ तत्तथेति । प्रतिपेदेंऽगीकृतवान् ॥२४॥ ॥ पाठांतरं ॥ ॥ यदंगान्न रामा याति सद्दृष्टो हरिराश्रयः ॥ मनोहरत्वे निमित्तमाह ॥ यदंगादिति । रमा यस्य हरेरंगान्न याति नान्यत्र वर्तते । नित्याश्रितवक्षस्थलत्वात् । स हरिस्तवाश्रयो दृष्ट इत्यन्वयः । लक्ष्मी तत्सन्निधिपात्रत्वादित्यर्थः ॥२२॥ तस्येंगितं हर्षोल्लासं दर्शयति ॥ अहो इति । अहो आश्चर्यकरं तव रूपं । अहो आश्चर्यकरं तव भावं श्रृंगारादिभावं च । दृष्टेति शेषः । को न सेवेतेत्यन्वयः ॥२५॥ यथार्हतो राजयोग्यभोगसाधनद्रव्येण सुराणां विहारो येषु तथा तेषु चैत्ररथादिषूद्यानादिवनेषु ॥ २६ ॥ पद्मकिंजल्कगंध इव गंधो यस्यास्तन्मुखामोदमुषितः प्रलोभितः सन् ॥ २७ ॥ मह्यं ममास्थानं सभा नैव शोभते । अतस्तां विचार्यानयेति समचोदयत् ॥ २८ ॥ महारात्रौ मध्यरात्रौ । राजनि राज्ञि । जाययोर्वश्या ॥ २९ ॥ पुत्रयोः पुत्रवत्पालितयोर्जिगमिषयोः । तस्याः पुरुषोक्तिमाह ॥ हताऽस्मीति । नपुंसा नपुंसकेन ॥ ३० ॥ विश्रंभाद्यस्मिन्विश्वासाद्यथा नारी निशि संत्रस्था सती शेते । तथा त्वमपि रात्रौ संत्रस्तः सन् शेषे । अथ त्वं दिवैव पुमान् रात्रौ षंढतुल्य इत्यर्थः ॥३१॥ प्रतोदैरंकुशैः । निस्त्रिंशं खड्गं ॥ ३२ ॥ स्वविद्युता स्वप्रकाशेन । प्रद्योतयंत दीप्तिमकुर्वत ॥ ३३ ॥ ऐल इलापुत्रः पुरूरवा बभ्राम । भ्रम अनवस्थान इति धातुः । पर्यटनं कृतवान् । विव्हल उद्विग्नः ॥ ३४ ॥ पुरुरवाः सरस्वत्यां तन्नामिकायां नद्यामुर्वशीं वीक्ष्य पंच तत्सखींश्च पश्यन्सूक्तं प्राह ॥ अहो जायेति । सूत्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किं तत्सूक्तमित्यतोऽर्थतस्तत्प्रातिगृण्हाति ॥ अहो जाये तिष्ठेति । अहो जाये तिष्ठ मनःपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ मां त्यक्तुं नार्हसि । तिष्ठ तिष्ठेत्यादराद्द्विरुक्तिः । हे घोरे सुरतशौंडे । नौ मंत्राः सुरतमंत्रा अनिर्वृत्ता अथाऽपि अपरिसमाप्ता इत्यर्थः । वर्चांसि कृणवावहै करवावहै ॥ ३६ ॥ सारसंग्रहेण मध्ये काश्चन

ऋचो विहाय सुदेवो यं पतत्यत्रेत्येनां ऋचमर्थेत उदाहरति ॥ सुदेव इति । हे देवि । सुदेवः क्रीडादिसाधनो मम देहः । अत्र कुरुक्षेत्रे पतति पतेत् । हे देवि । त्वयाऽयं देहो दूरं हृतो दूरेऽपहृतस्त्वत्प्रसादस्य नास्पदमनास्पदं । एनं देहं वृकाः खादंति ॥३७॥ हे पुरूरवाः । त्वं मां मृथा म्रियस्व पुरुषोऽसि । अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रासिद्धास्त्वां मास्माद्युः । इदानीमुर्वशी पुरूरवसं प्रति हितमुपदिशति ॥ कापीति । वृकाणां सालवृकाणां यथा हृदयं यथा कुटिलं तथा स्त्रीणामपि हृदयं कुटिलं । अतः क्वापि सख्यं स्त्रीभिर्न कार्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतदेव विवृणोऽति ॥ स्त्रिय इति । दुर्मर्षा अमर्षणयुक्ताः प्रिये प्रेष्ठा अपि महासाहसो यासां तास्तथा । एतदेव विविच्य दर्शयति ॥ घ्नंतीति । विस्रब्धं विश्वस्तं ॥ ३९ ॥ अलीकविस्रंभं कपटविश्वासं विधायाज्ञेष्वत्यंत-सौख्यदा इव प्रतीयमाना नवं नवपुरुषमभीप्संत्य इच्छंत्यः । पुंश्चल्य इत्यस्य विवरणं स्वैरवृत्तय इति । घ्नंतीति पूर्वेणान्वयः ॥४०॥ तं सांत्वयति ॥ वत्सरांत इति । भो ईश्वरपते । भवान्मया सहैकरात्रं वत्स्यति वासं करिष्यति । सुरतलीला मंजु भविष्यतीत्यर्थः । तथाऽपराण्यपत्यानि भविष्यंति । अपराणीति वचनादंतर्वत्नीं गर्भिणीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ४१ ॥ तत्र कुरुक्षेत्रे वीरं मातरं वक्ष्य-माणानामायुः श्रुतायुरित्यादि षट् पुत्राणां मातरमित्यर्थः । समुवास संभोगलक्षणसुरतमनुभूतवान् ॥ ४२ ॥ उपधाव शरणं गच्छ । धावुगति शुध्योरिति धातोः । त्रिकरणशुद्धया स्तुतिं कुर्वित्यर्थः । मां दास्यंति मत्सालोक्यं दास्यंतीत्यभिप्रायः । अत एवोर्वशीलोकमिति वक्ष्यति ॥ ४३ ॥ अग्निस्थालीमग्निस्थापनयोग्यपात्रं । अनेनाग्निना यज्ञं कृत्वोर्वशीं प्राप्स्यसीत्याभिप्रायेणाग्नि-युक्तस्थालीं ददुः । स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानः स्थाल्या युक्तो वने चरन् । नेयमुर्वशी किंत्वग्निस्थालीमित्यबुध्यत ॥ ४४ ॥ सः पुरूरवाः । अग्निस्थालीं वने न्यस्य क्षिप्य निशि गृहान्गत्वा तां निशामध्युषितोऽभूत् । अथ परस्मिन्दिवसे । त्रेतायां संप्रवृत्तायां त्रेतायुगारंभसमये जाते सति । उर्वशीं चिंतयतस्तस्य राज्ञो मनस्यग्न्याधानादिसांगयज्ञप्रकाशकवेदत्रयं प्रकाशितमभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदर्थं विचार्याग्निस्थालीप्रदा मेऽभिप्रायं ज्ञात्वाऽग्निस्थालीस्थानं गतः । तत्र सः पुरूरवाः शमीगर्भं शमीवृक्षेणाधिष्ठितमश्वत्थं विलक्ष्य विशेषतो दृष्ट्वा स्थाली शमी जाताऽग्निस्त्वश्वत्थो जात इति विज्ञाय शमीगर्भमश्वत्थं छित्वा तेन शमीगर्भाश्वत्थेन द्वेऽरणी कृत्वोत्तराधरारणिभेदेन निधाय । अरणिं ममंथेति शेषः ॥ ४६ ॥ मथनेऽनुसंधानप्रकारमाह ॥ उर्वशी-

मिति । उर्वशीमधरारणिमात्मानं पुरूरवनामकं स्वात्मानमुत्तरारणिं च चिंतयन् । उभयोररण्योर्मध्ये यत्प्रजननं प्रजननसाधनं संबंधविशेषं तत्र मनसा ध्यायन् अरणिं ममंथेति पूर्वेणान्वयः । प्रभुरित्यनेन सर्वध्यानादिसामर्थ्यं दर्शयाति ॥ ४७ ॥ तस्य राज्ञो निर्मंथनाज्जातवेदा अग्निर्जातः । स विभावसुरग्निस्त्रय्या विद्यया वेदत्रयसंज्ञया प्रतिपाद्य त्रिवृत् त्रिभिराहवनीयादिरूपैर्वर्तत इति त्रिवृत् । त्रिरूपः सन् । राज्ञा पुरूरवसा । पुत्रत्वे कल्पित इत्यन्वयः । पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४८ ॥ तेनाग्निनोर्वशी सालोक्यं सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं ॥ ४९ ॥ त्रेतायुगे पुरूरवसः प्रकाशाद्वेदत्रयाभिव्यक्तिं वक्तुं कृतस्थितिं तावद्दर्शयाति ॥ एक एवेति । पुरा कृतयुगे एक एव वेदो मिश्रीभूत आसीत् । तस्य मूलवेद इत्याख्या । न ऋगादिनामानि । स वेदस्त्रेतामुखे त्रिधाऽभवत् । ततश्चतुर्धाऽभवत् । ते च वेदा ऋङ्निगदादिनामान उपवेदनामानश्च । द्वापरे तु भारतेन सह पंचधाऽभवन् । ते च ऋग्वेदयजुर्वेद इत्यादिनामानोऽवांतरवेदनामानश्चेति । कलौ प्रायेणोत्सन्नाः । अत्राथर्वणभाष्यं प्रमाणं । एको वेदः कृते ह्यासी-त्त्रेतायां स त्रिधाऽभवत् । स एव पंचधा जातो द्वापरं प्राप्य वै युगं । उत्सन्नः स कलिं प्राप्य वेदप्रायेण सर्वशः । नैव कृते सामादिनामानि तदा वेदस्य चाभवन्निति । वेदस्य मूलवेदादि नामकत्वे मूलवेदादुद्धृता उपवेदा उच्यंते । ततश्चावांतरवेदा उद्धृता इति । ऋचः सऋच उद्धृत्येति ऋग्भाष्यटीकावाक्यं प्रमाणं । ततश्च चतुर्धाऽभवदित्यत्र प्रागेव चतुर्धा विभक्तं वेदं ऋङ्निगदादिरूपं वेदं व्यक्तीकृत्वेति तत्त्वप्रकाशिकावाक्यं प्रमाणमिति । सर्ववाङ्मयः सर्वासां वेदवाचां प्रधानभूतस्त्रिमात्रात्मप्रणवोऽपि ह्येक एव । न तु चतुर्मात्रप्रणवादिभेदभिन्नः । उक्तं चैकादशस्कंधतात्पर्ये । प्रणवस्थानेकविधत्वं त्रिमात्रादितः कृत्वा यावच्चानंतमातृकाः । प्रणवास्ते विभेदेनानंताः परिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तराः सर्वे परं ब्रह्माभिधायका इति । एको नारायण एव देवतात्वेन पूज्यः । अन्ये ब्रह्माद्या मनुनामका न देवतया पूज्याः किंतु विद्यात्वादिनैव पूज्याः । इदमप्युक्तमाथर्वणभाष्ये । ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वस्तु नामभिः प्रोच्यते हरिः । देवतात्वेन चेज्यः स ब्रह्माद्या मनुनामकाः । वक्तृत्वेन पितृत्वेन कारित्वेनैव चादरात् । इज्यंते देवताः सर्वा न तु देवतया क्वचित् । अनन्ययाजिनस्ते तु तस्मात्कार्तयुगा जना इति । अग्निरप्येक एव । अग्निरिति प्रथमा सप्तम्यर्थे । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । तथा च तस्मिन्काले एको हरिरेवाग्निः । अग्नौ । अग्निष्टोमादि यज्ञेष्विति यावत् । ब्रह्मरुद्रेंद्रादिनामभिरीज्य

छ० ६*

इति शेषः । न ब्रह्मादयः । न च कृतयुगे सर्वेषां ध्याननिष्ठत्वात्तत्र यज्ञादिकर्मसद्भावे प्रमाणाभाव इति वाच्यं । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः सर्वदेवस्थितं हरिं । यजंति तांश्च कारित्वाद्वसुस्तस्मात्तथाऽयजत् । पृथक् पृथक् च त्रेतायां यजंते देवतागणान् । यथा कृते तथा प्राज्ञास्त्रेतायां बहुधा तत इति । तथा पूज्यो यज्ञैः सोपचारैर्ध्येयो वेद्यश्च सर्वदेति । तथा । एवं वायोः पितरं विष्णुमेव यजंति देवैः सह ये कृते जनाः । तथा विष्णुं यजंते न तु कंचिदन्यमित्याथर्वणभाष्यादिस्थवर्णानामेव यज्ञादिकर्मसद्भावे प्रमाणत्वादिति । वर्णश्च समुदायैकवचनमेतत् । ब्राह्मणादिसमूहोऽपि । ब्राह्मणादिसर्वजन इति यावत् । एक एव भगवन्निष्ठ एवाभूत् । कृते भागवताः सर्वे वेदाश्च पुरुषास्तथेत्युक्तेः । जनोऽखिले विष्णुपरे बभूवेत्युक्तेश्च । न चेदं वचनं त्रेतायुगस्थजनपरमिति वाच्यं । त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवदित्युक्तेरित्युक्तं ॥ ५० ॥ एवं कृतयुगस्थितिमुक्त्वा त्रेतायुगस्थितिं दर्शयति ॥ पुरूरवस इति । मुखे त्रेतायुगोपक्रमकाले एकवेदस्त्रयी त्रित्वावच्छिन्नः । त्रिविध इत्यर्थः । पुरूरवसः सकाशात्ततश्चतुर्धाऽभवदित्यादि पूर्वोक्तरीत्या ज्ञातव्यं । गंधर्वप्रसादेन लब्धं लोकमुर्वशीलोकमग्निं प्रजया पुत्रत्वेन कल्पिताऽग्निना । एयिवान्प्राप्तः ॥५१॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ९—१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ब्रह्मणोऽत्रिः । अत्रेः सोमः । सोमाद्बुधः । बुधात्पुरूरवाः । तस्य पुत्रानाह ॥ ऐलस्य चेति । पुरूरवस इत्यर्थः । सत्यायुरय इत्यत्र द्रलोप इति दीर्घः । जय इत्यनंतरमिति शब्दोऽध्याहार्यः ॥ १ ॥ आयोर्वंशमुत्तरत्र वक्ष्यन् क्रमेण श्रुतायुप्रभृतीनां पंचानां वंशमाह ॥ श्रुतायोरित्यादिना । जयस्यामितोऽमितसंज्ञः ॥ २ ॥ अथ भीमस्य । ततः कांचनात् । या जन्हुर्भागीरथीप्रार्थनेन गंगाया भूमिं प्रत्यागमनकाले गंगां गंडूषीकृत्याचम्यापिबत् ॥ ३ ॥ तस्येत्यस्यानुकर्षः । तस्य बलाकस्याजक आत्मजः । कुशस्यापि कुशांबुरित्यादिचत्वारः सुताः । कुशांबुजो गाधिरित्येकस्य नामद्वयं । कुशपुत्रात् । कुशनाभादिति शेषः । गाधिरासीत् । तदुक्तं संग्रहरामायणे बालकांडपंचमसर्गे । कुशनाभसुताद्भूयात्कुशपौत्रान्महाबलात् । गाधिनाम्नो निजं जन्म रामायाह स्म कौशिक इति ॥ ४ ॥ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभवदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति ॥ गाधेरभून्महातेजा इत्यादिना । तत्र तावत्परशुरामावतारचरितं वक्तुं गाधेः कन्यावंशमाह ॥ तस्य सत्यवतीमित्यादिना । तस्य गाधेर्विसदृशमननुरूपं भार्गवं ऋचीकं ।

दक्षिणवामयोरेकतः शामकर्णौ येषां ते । सर्वस्मिन्नंगे चंद्रस्येव वर्णो येषां ते। शुल्कं मौल्यं । न चेदपि पर्याप्तमस्मत्कन्यकायां। यतः कुशिकाः कौशिका वयं इति। कुशिकान्वय इति पाठे यतः कुशिकान्वय इति प्रसिद्ध इति योजना॥७॥ तांस्तादृशान् । श्वश्रा भार्या मात्रा। उभयैर्मंत्रैः पक्त्वैर्ब्राह्मैर्मंत्रैश्चरुं श्रपयित्वा प्रपच्याभिमंत्र्य तवेदं तव मातुरिदमिति निगद्य संस्थाप्य। स्नातुं गतः ॥८॥ तावत्तदा भार्यायां भर्तुः स्नेहात्पुत्रीयं चरुं श्रेष्ठं मत्वाऽनया मात्रा स्वमात्रा याचिता सत्यवती स्वचरुं मात्रे ददौ। मातुश्चरुं स्वयमादद्भक्षितवती । आडभावः छांदसः ॥९॥कष्टं जुगुप्सितं। तदेवाह । ते पुत्रो घोरो दंडधरः सर्वसंहारको भविष्यति भ्राता ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥१०॥ घोरो दंडधरः पुत्रो मा भूदिति प्रसादितो भार्गव आह ॥ अथ तर्हीति । ते पौत्रो घोरो भविष्यतीति । पुत्रस्तु ब्रह्मज्ञानी भविष्यतीत्यर्थः । न चैतावता वरोवैयर्थ्यं । परंपरया जनकत्वादिति हृदयं । ततो भार्गवात्सत्यवत्यां जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥ सा च सत्यवती कौशिकी नामिका नद्यभूत् । यामुवाह ॥ १२ ॥ तस्यां भार्गवर्षेर्जमदग्नेर्वसुमदादयः । अभवन्निति शेषः। एतेषां निर्धारणे षष्ठी ॥ १३ ॥ यं रामं वासुदेवांशं वासुदेवः पद्मनाभो यस्यांशमाहुः। एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमित्युक्तेः । त्रिसप्तकृत्व एकविंशतिवारमित्यर्थः ॥ १४ ॥ क्षत्रवधे मुख्यकारणमाह ॥ दृप्तमिति । भुवो भारभूतं क्षत्रं दुष्टक्षत्रियसमूहं रजस्तमोभ्यां रागद्वेषाभ्यां वृतमहन्हतवान् । फलान्यल्पेऽहासि अपराधे ॥ १५ ॥ राजन्यैः क्षत्रियैरजितात्माभिरजितमनस्कैः । येनापराधेनाभीक्ष्णशो बहुवारं ॥ १६ ॥ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह ॥ हैहयानामित्यादिना । दत्तं दत्तात्रयनामकं । हरिपरिकर्मभिर्हरिपरिचर्यारूपकर्मभिः ॥ १७ ॥ अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्षत्वं वरं च लेभे । अव्याहतान्युभयविधेंद्रियाणि च । ओजोऽवष्टंभशक्तिश्च । श्रीः शरीरकांतिश्च । तेजो वीर्यादिकं च। लेभ इत्यनुषंगः । द्वंद्वैकवद्भावोऽयं ॥ १८ ॥ योगेश्वरत्वं योगसामर्थ्यं रूपमैश्वर्यं यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणा अंतर्भूतास्तादृशमैश्वर्यं लेभ इत्यर्थः ॥ १९ ॥ रेवाया नर्मदाया अंभासि क्रीडन् जलक्रीडां कुर्वन्सरितं नर्मदां रुरोध प्रवाहस्तंभनं कृतवान् ॥ २० ॥ रावणो दिग्विजये माहिष्मतीपुर्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन् कार्तवीर्यार्जुनेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः । प्रतिस्रोतः प्रतिगमनं येषां सरिज्जलानां तथा तैर्विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तद्वीर्यं नामृष्यत न सहे ॥ २१ ॥ कृतकिल्बिषः क्रीडंतमभिभावितुं

प्रवृत्तोऽत एवापराधात्कार्तवीर्यार्जुनेन गृहीतो रावणो माहिष्मत्यां पुर्यां कपिर्यथा कपिरिव सन्निरुद्धश्च येनावज्ञया मुक्तश्च ॥ २२ ॥ इदानीं श्रीरामस्य कार्तवीर्यार्जुनकृतमपराधं दर्शयन्नाह ॥ स एकदेत्यादिना । नरवीराय कार्तवीर्यार्जुनभूपाय हविर्धान्या कामधेन्वा । अर्हणं आतिथ्यादि ॥ २४ ॥ आत्मैश्वर्यातिशायिनमतीत्य वर्तमानं । तस्य जामदग्नेस्तदैश्वर्यं दृष्ट्वा तत्तेन कृतमर्हणं नाद्रियदनादरं कुर्वन् अग्निहोत्रीयकामधेनुं प्रति साभिलाषोऽभूत् । स हैहयो हैहयदेशस्थैः सहितः ॥ २५ ॥ हविर्धानीं कामधेनुं नरान् भृत्यान्हर्तुं नेतुं माहिष्मतीं स्वपुरीं ॥ २६ ॥ राजनि कार्तवीर्यार्जुननामके राज्ञि । आहतः । दंडेनेति शेषः ॥ २७ ॥ योजयामासोत्तेजितं कृतवान् । वैकुंठे योजयामासेति वा । कार्मुकं गृहीत्वेति शेषः । मृगेंद्रः सिंहो यूथपं गजयूथपं ॥ २८ ॥ कृष्णाजिनं तदेवमंबरं यस्य स तथा। अर्कवद्धालार्कवद्धाम तेजो यासां ताभिर्ददृशे ॥२९॥ अर्जुनो या अक्षौहिणीरचोदयद्रामस्ता असूदयद्धतवानित्यन्वयः। कथं भूताः । अक्षौहिणीर्हस्त्यादिभिः सहिता मदादिभिश्च सहिताः ॥३०॥ परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा । चक्रं सैन्यरथांगयोरित्यभिधानं । मनोवदनिलवदोजो वेगो यस्य स तथा । मनोवद्वेगोऽनिलवदवष्टंभ इति वा । ओजोऽवष्टंभबलयोरिति यादवः । असौ रामो यतो यतो यत्र यत्र प्रहरन् शत्रुशिरः संहरन् परश्वधो यस्य स तथा । तादृशः सन् गतः । तत्र तत्र परेषां वीरा निपेतुरित्यन्वयः । कथं भूताः । छिन्ना भुजा उरवः कंधराश्च येषां । हताः सूता वाहनानि च येषां ॥ ३१ ॥ हैहयः कार्तवीर्यार्जुनो रुधिरौघो रक्तप्रवाहस्तेन युक्तकर्दमे निपतितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा । अपतत् । कुठारसायकैर्विद्धकणचर्मादयो यस्य तद्विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥ स कार्तवीर्यार्जुनो बाहुभिर्गृहीतेषु पंचदशेषु धनुःसु तावद्भिर्बाहुभिस्तावतो बाणान् रामाय संदधे । एकधन्वा एकमेव धनुर्यस्य स तथा रामस्तानि धनूंषि समं सह तत्क्षणमेवाच्छिनत् ॥ ३३ ॥ पुनः स्वहस्तैर्मृधे साधनभूतान् अचलान् अंघ्रिपान्वृक्षान् उत्क्षिप्य वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान्कठोरनेमिना शितधारेण कुठारेण हसन्निवाच्छिनदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ कृत्ताः छिन्ना बाहवो यस्य स तथा । तस्य पितरि कार्तवीर्यार्जुने ॥ ३५ ॥ उपावर्त्य परावृत्य । इततस्ततः आकर्षणादिना परिक्लिष्टं । क्लेशोपेतां समर्पयत् । अडभावश्छांदसः ॥ २६ ॥ तत्कृतमर्जुनकृतं च ॥ ३७ ॥ सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रचुरं नरदेवं कार्तवीर्यार्जुनरूपं ॥ ३८ ॥ अर्हणतां पूज्यतां । यया क्षमया । लोकगुरुर्ब्रह्मा पारमेष्ठ्यं पदं । सत्यलोकाधिपत्यमिति यावत् ॥ ३९ ॥

यथा सौरी सूर्यसंबंधिनी प्रभा रोचते । तथा ब्राह्मी ब्राह्मणसंबंधिनी लक्ष्मीः सद्विद्योपदेशादिजन्या शोभा ॥ ४० ॥ मूर्धावसिक्तस्य मूर्धाभिषिक्तस्य चक्रवर्तिन इत्यर्थः । तीर्थसेवया । चकाराद्यमनियमादिभिश्च । अच्युते नारायणे चेतना बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ९.—१३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पित्रा रामस्य महात्म्यमजानता जमदग्निनोपशिक्षितः पूर्वोक्तरीत्या शिक्षितः । पापरहितोऽपि हर्यवतारो भार्गवरामः । तथेत्युक्त्वा । अयोग्यजनं मोहयन्नेवेति शेषः । स्वेच्छयैव तीर्थयात्रारूपं प्रायश्चित्तं चरित्वा स्वाश्रममाव्रजदिति ॥ तदुक्तं अपापमपि देवेशं पितरः संन्यवारयन् । अजानंतोऽस्य माहात्म्यं मोहितास्तस्य मायया । मोहयन्मायया लोकं चक्रे चापचितिं वधे । पुण्यपापादि निर्मातुः कुतः पापादि संगतिरिति चेति ॥ १ ॥ रेणुका तत्पत्नी याता । गंगां प्रतीति शेषः । गंगायां क्रीडंतं क्रीडां कुर्वंतमित्यन्वयः ॥ २ ॥ किंचिदीषच्चित्ररथे गंधर्वराजे स्पृहा यस्याः सा ॥ ३ ॥ कालात्ययं होमकालातिक्रमं । कलशं पुरोधाय भर्तुरग्रे निधाय ॥ ४ ॥ घ्नत हतां कुरुत । व्यभिचारमानसां तां । मातृहत्यं ॥ ५ ॥ आज्ञातिलंघिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे संचोदितः सन्मुनेः समाधेस्तपसश्च प्रभवाज्ञः । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शपेत् । यदि तु हन्यां तर्हि मयि संतुष्टः संस्तानपि जीवितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ सत्यवतीसुतः सत्यवत्या गाधिराजपुत्र्याः सुतो जमदग्निः स्ववचनकारिणं स्वपुत्रं रामं वरेणाच्छादयामास ॥ वरं वरयेति रामं प्रत्युवाच । प्रभू रामोऽपि पितुर्मान्यत्वसिद्ध्यर्थं स्वेन महतां मात्रादीनां जीवितं जीवनरूपवरं । वधेऽस्मृतिरूपवरं च वयं रामेण हता इति स्मरणशून्यत्वलक्षणं वरं च वव्रे प्रार्थयामासेति ॥ तदुक्तं ॥ जामदग्नेर्वरं वव्रेऽनंतशक्तिरपि स्वयं । पितुर्मान्यत्वसिद्ध्यर्थं लोके लोकेश्वरः प्रभुरिति ॥ ७ ॥ ते वसुमदादयो निद्रापाये निद्रापगमे यथा तिष्ठंति तथोत्तस्थुः । ननु रामोऽत्यंतनिंदितं मात्रादिवधं कथं चकारेत्यत आह ॥ पितुर्विद्वान् इति ॥ ८ ॥ सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह ॥ येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना । शर्म सुखं न लेभिरे ॥ ९ ॥ वैरं पितृहंतृ राम पितृहननं कारयित्येवं रूपं द्वेषं सिसाधयिषवः साधयितुमिच्छवो लब्धछिद्रा लब्धावसराः ॥ १० ॥ अग्न्यागारेऽग्निहोत्रगृहे । भगवत्येवावेशिता धीर्यस्य तं ॥ ११ ॥ क्षत्रबांधवाः क्षत्रियाभासाः । उत्कृत्य छित्वा निन्युः । जमदग्नेः शिर इति शेषः ॥ १२ ॥ शोकः प्रलापः ।

आत्मना देहैकदेशेन । हस्तेनेति यावत् । आत्मानं देहवक्षसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ दूरस्थाः । सुता इति शेषः । तस्या मातुः स्वरमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ कंठादीनां शोषणमार्तिराधिर्दुःखादीनां वेगेनातिशयेन विमोहिताः ॥ १५ ॥ क्षत्रांताय क्षत्रकुलनाशाय मनो दधे जगाम च ॥ १६ ॥ ब्रह्मघ्नैरर्जुनसुतैर्विहिता श्रीर्यस्यास्तां माहिष्मतीं पुरीं गत्वाऽऽह । राजन् । स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मतीं मध्ये महांतं गिरिं चक्रे ॥ १७ ॥ अब्रह्मण्यानां द्वेषिणां भयकारिणां नदीं चक्र इति पूर्वेणान्वयः । तथाऽपि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं तदाह ॥ हेतुं कृत्वेति । क्षत्रियसमूहेऽमंगलकारिण्यन्यायवर्तिनी सती ॥ १८ ॥ स्यमंतपंचके कुरुक्षेत्रे । नव नवसंख्याकान् शोणितान्येवोदान्युदकानि येषु तथा तान्ह्रदान् चक्रे ॥ १९ ॥ पितुः शिरः । आनीयेति शेषः । कायेन संधाय संश्रितं देहं बर्हिषि वेदिकामध्ये दर्भसमूहे आधाय मखैर्मखसाधनैः स्रुक्स्रुवादिभिराज्यादिभिश्चायजदंत्येष्टिं चकारेति भावः ॥ २२ ॥ ऊद्गात्रे सामगाय ॥ २१ ॥ उपद्रष्ट्रे न्यूनातिरिक्तकर्मसाक्षिणे । आर्यावर्तं तन्नामकदेशविशेषं । परमवशिष्टं ॥ २२ ॥ ब्रह्मनद्यां ब्रह्माधिष्ठितत्वेन ब्रह्मनदीति प्रसिद्धायां सरस्वत्यामवभृथस्नानेन जनस्याशेषतः किल्बिषं यस्य स तथा । व्यभ्रो मेघच्छायर्याऽंशुमानिवादित्य इव रेजे इत्यन्वयः । अनेनावभृथस्नानेन जनस्याशेषतः किल्बिषं विध्वस्तं भवतीति निदर्शनाय निर्दोषेण रामेणावभृथस्नानमकारीति सूचितं भवति ॥ २३ ॥ जमदग्निस्तु संज्ञानलक्षणं ज्योतिर्मयलक्षणं स्वयोग्यदेहं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मंडले सप्तमऋषिरभवत् ॥ २४ ॥ आगामिन्यंतरे भविष्यन्मवंतरेऽष्टमे सावर्णिमन्वंतरे बृहद्ब्रह्म वेदलक्षणं वर्तयिष्यति । वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिकेष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ महेंद्रादौ देवसमूहे न्यस्तदंडस्त्यक्तदंडः प्रशांतधीः । शांतकोप इति यावत् ॥२६॥ भृगुषु भृगुवंशेऽवतीर्यावतारं कृत्वा भुवो भारं केवलं भारभूतान्नृपान् अहन्संहृतवान् ॥ २७ ॥ तदेव गाधेः कन्यावंशं निरूप्य प्रकृतमाह ॥ गाधेरभूदिति । महातेजो विश्वामित्रः क्षात्रं क्षत्रियत्वं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणत्वं ॥ २८ ॥ तस्य विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् । तेषामेकोत्तरशतानां पुत्राणां मध्ये मध्यमः स तु मधुच्छंदो नाम । स तु मधुच्छंदसा युक्ताः ये पंचाशत्पुत्रास्ते मधुच्छंदसः सकाशात्कनिष्ठा मधुच्छंदस नामानो भवंति नान्ये । तस्य विश्वामित्रस्यैकशतपुत्रार्थमासुरित्यादि ब्राह्मणं चेममेवार्थं वक्ति ॥ २९ ॥ शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्षत इत्युक्तं प्रपंचयितुमाह ॥ पुत्रं कृत्वेति । अत्र किं वदंति । मम पुत्रो भवेति

विश्वामित्रेणोक्तः शुनःशेपो विश्वामित्रं प्रत्याह । अहमजीगर्तस्य मुनेर्मध्यमः पुत्रः । अतोऽहं पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतः । हे विश्वामित्र । त्वत्पुत्राणामहं श्रेष्ठश्चेत्तव पुत्रः स्यामित्युक्तो विश्वामित्रस्तस्मिन्कृपया शुनःशेपं ज्येष्ठपुत्रं कृत्वा सुतानाह ॥ ज्येष्ठ एषः प्रकल्प्यतामिति । देवैर्विश्वामित्राय दत्तवान् । देवरातशब्दवाच्यं भार्गवं भृगुवंशोत्पन्नमजीगर्तमजीगर्तापत्यमेषः शुनःशेपो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां । भवद्भिरिति शेषः ॥३०॥ अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशेष्यांतरमाह ॥ य इति द्वाभ्यां । यः शुनःशेपो हरिश्चंद्रयज्ञेऽजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् । पश्चात्प्रजेशादीन् ब्रह्मादिदेवान्स्तुत्वा तत्प्रसादात्पाशबंधनान्मुमुचे मोचयामास ॥ ३१ ॥ देवानां यजनं यस्मिंस्तस्मिन्यज्ञे । यो देवै रातस्त्रातस्तैरेव विश्वामित्राय रातो दत्तः । यो भार्गवोऽपि गाधिवंशे देवरात इति ख्यातः ॥ ३२ ॥ शुनःशेपो ज्येष्ठत्वेन कल्प्यतामिति विश्वामित्रेणोक्ता ये पंचाशत्पुत्रा मधुच्छंदसो ज्येष्ठास्ते शुनःशेपज्येष्ठत्वं । स्वात्मानं कनिष्ठमिति यावत् । तत्कुशलं साधु । न मेनिरे । मध्यमत्वस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा तं न कृतवंत इत्यर्थः । ततः किमभूदिति तत्राह ॥ अशपादिति । मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥ पंचाशता पंचाशत्संख्याकैः कनिष्ठैः साकं सह मधुच्छंदा उवाच । नोऽस्माकं ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता संजानीते आज्ञापयति । तस्मिन्विषये तिष्ठामह इति ॥३४॥ एवमुक्त्वेति शेषः । ये पुत्रा मंत्रदृशं कस्य न्यूनमित्यादि ऋग्वेदद्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः । कथं चक्रुरिति तत्राह ॥ त्वामन्वंच इति ॥ भो देवरात । वयं त्वामन्वंचोऽनुवर्तमानाः कनिष्ठाः स्म हि भवाम हि प्रसिद्धं । प्रसन्नो विश्वामित्रः । कं वरं प्रायच्छादिति तत्राह ॥ विश्वामित्र इति । वीरवंतः पुत्रवंतः ॥ ३५ ॥ कुतोऽयं वरो दत्त इति तत्राह ॥ य इति । ये भवंतो मे मानमनुगृण्हंतः परिपालनलक्षणमनुग्रहं कृतवंतो मा मां वीरवंतं पुत्रवंतमकर्त कृतवंतः । हि यस्मात्तस्माद्यूयमपि वीरवंतो भविष्यथेति । वीरवंतमकर्तेति ब्राह्मणवाक्यानुसारेण वेदतुल्यमिति प्रकाशयति । हे कौशिकाः । एषो देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव यत एषो वीरो मम पुत्रस्तमेनमन्वितानुवर्तध्वं ॥ ३६ ॥ अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् । उपसंहरति ॥ एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृतः । इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तत्र प्रवरांतरमापन्नं प्राप्तं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितं । अत्र प्रवरो नाम तस्मिन्नेव वंशेऽवांतरभेदः । न तु वंशांतरं । तथा च

स्मृतिः । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वंगिरो गणादिति । अत एवाश्वलायनबोद्धायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तमित्यवगंतव्यं ॥ ३७ ॥ श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय यस्य वंशे कृष्णावतारस्तद्वंशस्यातिविततत्वात्सूचीकटाहन्यायेन पुरूरवसः पुत्राणां श्रुतायुप्रभृतीनां पंचानां कनिष्ठानां वंशानुक्त्वेदानीं प्रथमस्यायोर्वंशमाह ॥ यः पुरूरवसः पुत्र इति। रजीरंभ इत्यत्र रजिः राभः इति पदच्छेदोऽनेना इति । तस्य सुता अभवन्नित्यन्वयः । नहुषान्वयस्य राज्यार्हत्वात्क्षत्रवृद्धान्वयस्य तदनर्हत्वात्सूचीकटाहन्यायमनुसंदधानः क्षत्रवृद्धान्वयं वक्ति ॥ क्षत्रवृद्धान्वयमिति ॥३८॥३९॥ क्षत्रवृद्धसुतस्य सुहोत्रस्य काश्यः कुशो गृत्समद इति त्रय आत्मजाः सुता आसन्नित्यन्वयः । गृत्समदाच्छुनकः । अभूदिति संबंधः । यस्य शुनकस्य बव्हृचप्रवरो वेदवेत्तॄणां श्रेष्ठः । शौनको मुनिः सुतोऽभूत् काश्यस्य काशिनामा पुत्रोऽभूत् सुराष्ट्रस्तत्पुत्रोऽभूत् । कथं भूतः । दीर्घतमसः पुत्रः पिता सुराष्ट्रस्य दीर्घतमाः सुत इति यावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दीर्घतमसः सुत आयुर्वेदप्रवर्तको वैद्यशास्त्रप्रवर्तकः ॥ ४२ ॥ ततः प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् द्युमतः सकाशादलर्कादयः सुताः जाताः ॥ ४३ ॥ द्युमतोऽनेकानि नामानि अभूवन्नित्याह ॥ प्रतर्दन इति स्मृत इति ॥ ४४ ॥ अलर्कं स्तौति ॥ षष्टिरिति । षट्सहस्रोत्तरषष्टिसहस्रवर्षाणीत्यर्थः । तथेत्यध्याहारः । अलर्कादपरो राजा युवा तथा न बुभुजे ॥ ४५ ॥ सन्नतिसंज्ञः । तस्मादित्यत्र पूर्वत्रोत्तरत्र च संबंधः ॥ ४६ ॥ ततः सत्यकेतोर्धृष्टकेतुः । तस्मादित्यस्योत्तरत्रापि संबंधः । तस्मात्सुकुमाराद्वीतिहोत्रः ॥ ४७ ॥ काश्यजा काश्यस्य संतानजा भूपाः क्षत्रवृद्धस्यान्ववायो वंश एषामस्ति तथा । वंशोऽन्ववायः संतान इत्यभिधानं । अल्पत्वात्क्षत्रवृद्धानुजस्य राभस्य वंशमाह ॥ राभस्येति । ततो गंभीरस्ततश्चक्रकः ॥ ४८ ॥ क्षेत्रे भार्यायां ब्रह्म ब्राह्मणकुलमायोः कनिष्ठपुत्रस्य । अनेनसो वंशमाह ॥ शृणु वंशमिति । ततोऽनेनसस्तस्मात्त्रिककुप् तस्माद्धर्मः सारथिर्यस्य स कृतकृत्यो यत आत्मवान् आत्मज्ञानी । अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥ आयोस्तृतीयपुत्रस्य रजेर्वंशमाह ॥ रजेरिति । तस्मै रजिनामकाय पुनर्दिवं दत्वाऽऽत्मानं स्वात्मानं स्वाधिपत्यं ददावित्यर्थः । प्रह्लादोऽसुरो बलवांश्च । अतस्तस्मात्परिशंकितो भीतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पितरि रजिनामके मृते सति याचमानायेंद्राय स्वर्गं नो ददुरित्यन्वयः । स्वयं यज्ञभागान्समाददुश्च ॥५२॥ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारकावि-

धानेनाग्नौ हूयमाने सति बलभिद्बलारातिरिंद्रो रजेस्तनयानवधीत् ॥ ५३ ॥ सिंहावलोकनन्यायेनाह ॥ प्रतिक्षत्रः क्षत्रवृद्धादिति । अनेन क्षत्रवृद्धस्य द्वौ पुत्रौ सहोत्रः प्रतिक्षेत्रश्चेति । तत्र सुहोत्रवंशः प्राक् प्रतिपादितः । इदानीं प्रतिक्षत्रस्य वंश उच्यत इत्युक्तं भवति । तत्सुत इत्यस्योभयत्र संबंधः । संजयस्तत्सुतः ॥ ५४ ॥ सहदेवस्तत इत्यत्र तत इत्यस्यावृत्तिः । ततः सहदेवादहीनस्तस्य जयत्सेनस्य संकृतिस्तस्य च संकृतेर्जयः । तं विशिनष्टि ॥ क्षत्रधर्मा महारथ इति ॥ ५५ ॥ नाहुषान् भूयान् ॥ ५६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ९—१४ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ नहुषस्य संततिमनुक्रमति ॥ यतिरित्यादिना । षडितींद्रियाणीत्यत्रापि संबंधः ॥ १ ॥ तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थहेतुत्वं वेत्तीति तथा । तत्र हेतुः ॥ यत्रेति । आत्मानं स्वात्मानं परमात्मानं वा ॥ २ ॥ इंद्राण्या धर्षणाच्छच्याः संस्पर्शनिमित्तात्पितरि नहुषे द्विजैरगस्त्यादिभिः स्वर्गस्थानाद्भ्रंशिते सति अजगरत्वं महासर्पत्वं प्रापिते सति । केनचिन्निमित्तेन नहुषस्य स्वर्गाधिपत्ये प्राप्ते शचीसंभोगेच्छायामगस्त्यादिभिरजगरो भवेति शापे दत्ते सत्यजगरो बभूवेति भावः ॥ ३ ॥ चतुर्ष्वु दिक्षु यवीयसः कनिष्ठान्संयाति । पूर्वान् भ्रातॄन् आदिशत् । काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो राज्ञः । कन्याभ्यामिति शेषः । कृतदारो ययातिः ॥ ४ ॥ प्रातिलोम्येन विवाहः कथं घटत इति पृच्छति ॥ ब्रह्मर्षिरिति । नाहुषो नहुषसुतो ययातिः प्रतिलोमतो व्युत्क्रमाद्व्यत्यासतो विवाहः कस्मादासीत् ॥ ५ ॥ न प्रातिलोमतादोषो दैववशादिदं पाणिग्रहणं प्राप्तं न तु मानुषवादिति प्रकाशयितुमाख्यां कथयति ॥ एकदेति । गुरुपुत्र्या देवयान्या संयुक्ता व्यचरेदिति द्वयोरन्वयः । भामिनी तेजस्विनी ॥ ६ ॥ कलगीता अलयो यस्मिंस्तथोक्तं । तादृशं नलिनीपुलिनं यस्मिन्पुरोद्याने तत्तथोक्तं तस्मिन् । अबलेति शर्मिष्ठाविशेषणं ॥ ७ ॥ सिंचतीः सिंचंत्यो विजन्हुर्जलक्रीडां चक्रुः ॥ ८ ॥ देव्या पार्वत्या । पर्यधुः परिधानं चक्रुः स्त्रियः कन्याः ॥ ९ ॥ अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्या देवयान्या वासः स्वयं भक्तसमव्यत्पर्यधात् । व्येञ् संवरण इति धातुः ॥ १० ॥ मह्यं मम दास्याः शर्मिष्ठाया असांप्रतमन्याय्यं हविरिव पुरोडाशमिव ॥ ११ ॥ स्वकुलप्रशंसार्थं ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयति ॥ यैरित्यादिना । इदं विश्वं यैर्ब्राह्मणैस्तपसा सृष्टं ये परमस्य पुंसो मुखं मुखादुत्पन्नत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः । यैरिदं परंज्योतिर्ब्रह्माख्यं धार्यते यैश्च शिवः

पंथा वेदमार्गः ॥१२॥ ये लोकनाथाः सुरेश्वरास्तेपीदं ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठंतेऽग्निमुखेन हविरादातुं प्रतीक्षंते विश्वात्मा भगवानपि यत्र संनिहितः ॥ १३ ॥ तत्रापि ब्राह्मणेष्वपि भृगवो भृगुकुलोत्पन्नाः। अत एव श्रेष्ठा इति शेषः। जस्याः पिता वृषपर्वाणः शिष्यः। असतीं दुष्टा ॥ १४ ॥ धर्षिता भर्त्सिता तुच्छीकृतेत्यर्थः। दष्टच्छदा दष्टोष्ठा ॥ १५ ॥ हे भिक्षुकि। आत्मवृत्तिमात्मस्थितिं बहु कत्थसे निष्ठुरवचनं वदसि न प्रतीक्षसे किं बलिभुजः श्वानः काको वा ॥ १६ ॥ वास आदाय नग्नं कृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तां देवयानीं ॥ १८ ॥ उत्तरमुत्तरीयं पाणिं। तस्या इति शेषः। उज्जहार। कूपादिति शेषः। प्रेमनिर्भरया स्नेहपूर्णया हस्तं गृण्हातीति हस्तग्रहः पाणिग्रहणकर्ताऽपरोऽन्यो न स्यात्। परं पुरंजयशत्रुसंहारकं ॥ १९ ॥ २० ॥ निषिद्धोऽयं प्रातिलोमसंबंध इति चेत्तत्राह॥ एष इति। कूपमग्नाया मम भवतो यदिदं दर्शनमेषः संबंध ईशकृतः श्रीनारायणविहितः। न पौरुषः पुरुषयत्नसाध्यो न भवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणपुत्र्यास्तव ब्राह्मण एव भर्ता। न तु क्षत्रियो युक्तः। प्रतिलोमाप्रवेशादित्याशंकां परिहरति॥ न ब्राह्मण इति। बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीविद्यामध्यगीष्ट। तदा च देवयानी तं पतिं चकमे। सः कचो गुरुपुत्रिणा मम पूज्येति न तामुदवहत्। ततश्च सा कुपिता सती तवेयं विद्या न फलत्विति शशाप। तदनंतरं कचस्तव ब्राह्मणः पतिर्न भवत्वित्यशपदितीयमाख्यायिकाऽनेनोच्यते। अहं पुरा पूर्वं यं कचं प्रत्यशपं शप्तवती बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतेरपत्यस्य तस्य कचस्य शापान्मे ब्राह्मणो हस्तग्राहो न भवतीत्यतस्त्वमेव मम पाणिग्रहणं कुरु ॥ २२ ॥ अनेन ययातिः किं कृतवानिति तत्राह ॥ ययातिरिति। अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा नह्यधर्मे मदीयं मनो गच्छेन्मम मनश्च तस्यां गतमतो न मे दोष इति बुद्ध्वा तस्या वचः प्रतिजग्राह तां भार्यात्वेनांगीचकार। प्रायः सतां न मनः पापमार्गे गच्छेदिति ह्यात्मनश्च सत्यमित्युक्तेः सतां मनःपापमार्गे न गच्छेदिति द्रष्टव्यं ॥ २३ ॥ स्ववृत्तांतं श्रुत्वा तत्रागतस्य पितुः पुरतो रुदती सती भिक्षुकीत्याद्युक्तं कृतं कूपप्रक्षेपादि सर्वं न्यवेदयत् ॥२४॥ काव्यः शुक्रः कापोतीमुंच्छवृत्तिं ॥२५॥ तं गुरुं प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथा भूतं ज्ञात्वा ॥ २६ ॥ शिष्यमुत्थाप्येति शेषः। अस्या देवयान्याः कामोऽपेक्षाविशेषः। एनां देवयानीं ॥ २७ ॥ यदभीष्टं तत्तथा करिष्य इत्युक्त्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति वृषपर्वणा तव किं कर्तव्यमिति

पृष्टा देवयानी मनोगतं स्वमनसि स्थितं कार्यं प्राह । अहं पित्रा कस्मैचिद्वराय दत्ता सती यतो यत्र यास्ये तत्रानुयातु ॥ २८॥ शर्मिष्ठा तत्सर्वं श्रुत्वा यद्यहं नानुगमिष्यामि तदा गुरुद्रोहान्मत्कुलं सर्वं नष्टं भविष्यतीति यत्स्वानां संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य तदनुगमनप्रयोजनलक्षणस्य गौरवं गुरुप्रसादेन स्वकुलाभिवृद्धिलक्षणमस्तीति मनसा निश्चित्य स्त्रीसहस्रेण परिवृता तत्तथा करिष्यामीति पितरमुक्त्वा देवयानीं दासीव पर्यचरत् ॥ २९ ॥ उशनाः शुक्रो नाहुषाय नहुषपुत्राय ययातये शर्मिष्ठया सह सुतां देवयानीं दत्वा शर्मिष्ठां तल्पे माधास्तां नोपगच्छेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ औशनसीं देवयानीं तमेव ययातिमेव सख्या देवयान्याः पतिं तस्य तत्पतित्वे तस्या दासीतुल्यत्वमुक्तं ऋतौ ऋतुकाले ॥ ३१ ॥ अपत्ये तादर्थ्ये सप्तमी । अपत्यार्थं धर्मं च न कांचन स्त्रीयं परिहरेत्तद्व्रतमिति श्रुतेः। स्वयमागतां परिहर्तुमशक्यं चेति धर्ममवेक्ष्य शुक्रवचः स्मरन्नपि दिष्टमेव दैवमेवात्र कारणमिति निश्चित्य । काले ऋतुकालेऽभ्यपद्यत । तामिति शेषः ॥ ३२ ॥ व्यजायताजीजनत् ॥ ३३ ॥ आसुर्याः शर्मिष्ठाया भर्तुः सकाशाद्गर्भसंभवं गर्भोत्पत्तिं ॥ ३४ ॥ अभिगतोऽभिमुखं गतः । वचोभिः सांत्ववचनैरुपमंत्रयन्प्रसादयन् संवाहनं स्पर्शः ॥ ३५ ॥ विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥ कामानां भोगैरिति शेषः । अत एव ममानुग्रहः कर्तव्य इत्याह ॥ व्यत्यस्येति । यो मह्यं स्वयं यस्तारुण्यमभिधास्यति तस्मिन्नेतां जरां व्यत्यस्य संक्रमय्य तद्वयसा यथा कामं भुंजे । इति प्रार्थयामासेति शेषः । तर्हि तथाऽस्त्विति लब्धव्यवस्थितिरभूदिति ज्ञेयं ॥३७॥ इति लब्धव्यवस्थानो जराया व्यवस्थितिर्येन सः। प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३८ ॥ मातामहकृतां शुक्रकृतां । जरामिति पूर्वेणान्वयः ॥३९॥ अंतरा प्राप्तया मध्ये प्राप्तया। कुतो नोत्सह इति तत्राह ॥ अविदित्वेति । अविदित्वाऽननुभूय । वैतृष्ण्यं वैराग्यं ॥ ४० ॥ प्रत्याचख्युर्निराकृतवंतः ॥ ४१ ॥ अनित्ये यौवने वयसोनं कनिष्ठं मां मदाज्ञामित्यर्थः । प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं ॥ ४२ ॥ आत्मकृतः शरीरकर्तुः प्रतिकर्तुं निराकर्तुं परं ब्रह्म विंदते जानाति परलोकं विंदते प्राप्नोतीति वा ॥ ४३ ॥ चिंतितं । पितुरिति संबंधः । उच्चरितुं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा सोऽपि ययातिरपि जुजुषे बुभुजे ॥ ४५ ॥ पितृवन्नहुषवत् । अप्रतिहतेंद्रियपाटवशक्तिर्ययातिर्यथोपजोषं यथा सुखं ॥ ४६ ॥ प्रेयसः पत्युः प्रेयसी परमप्रिया ॥ ४७ ॥ मयट् प्राधान्यार्थः ॥ ४८ ॥ तस्य यजनकालेऽनुसंधानप्रकारमाह ॥ यस्मिन्निति । अस्य तमेवेत्युत्तरेणान्वयः ।

इदं सर्वं जगद्यस्मिन्हरौ विरचितं संबद्धं । यदाश्रयतया तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ॥ व्योम्नीवेति । यथा मेघावलिराकाशश्च यथा तिष्ठति तथेत्यर्थः । ननु जगतो मिथ्यात्वात्कथं तदाश्रयतयाऽवस्थानमित्यत आह ॥ नानेवेति । इवेत्यस्योत्तरत्रानुषंगः । नाना नानाविधं जगज्जीवानां सृष्टिकाले भाति प्रलयकाले न भाति । तत्र दृष्टांतः ॥ स्वप्नमायामनोरथ इति । स्वाप्नपदार्थः स्वप्नावस्थायां प्रतीयते सुप्तौ न प्रतीयते तद्वदित्यर्थः । एवमेव मायामनोरथ इवेति व्याख्येयं । तदुभयं जगद्भगवान् । ईक्षत इति शेषः । तथा च जगतः सर्वदेश्वरेण दृश्यमानत्वान्न मिथ्यात्वमिति भावः ॥ तदुक्तं ॥ कचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितमविद्धदृक् साक्ष्युभयं तदीक्षत इति । अन्यत्रापि ॥ न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः सदा पश्यति तेनेदं न माययेत्यवधार्यतामिति । यद्वा । स्वप्नमायामनोरथ इवेदं जगदनित्यं । अस्वतंत्रं चेति शेषः । कुतः । अनित्यत्वविकारित्वपारतंत्र्यादिरूपतः स्वाप्नादिसाम्यं जायतो न तु बोधनिवर्तत इत्युक्तेः ॥ ४९ ॥ गुहाशयं हृदयगुहास्थितं । निराशीः फलेच्छारहितः ॥ ५० ॥ मनः षष्ठैः मनसा सह षट् संख्याकैः करिंद्रियैर्दुष्टेंद्रियैः । मनःसुखं मनः प्रीतिं । विदधानः कुर्वन् ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥ ९—१५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ययातेर्वैराग्यप्रकारं दर्शयति । स इत्थमिति । स्त्रीजितः कामान्विषयान् आचरन् उपभुंजान आत्मनोऽपन्हवं नित्यसुखहानिलक्षणं नाशं विज्ञाय निर्विण्णो विरक्त एतां वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसंनिहितां गाथां स्वकीयवृत्तांतरूपमितिहासमगायदन्यापदेशेन स्ववृत्तांतमकथयदित्यर्थः । हे भार्गव । वने स्थिता धीरा यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो गृहस्थस्य मद्विधस्य स्त्रीजितस्य मादृशस्याचरितं । दृष्ट्वेति शेषः । अनुशोचति । तस्य गाथां शृणु ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मानं लक्षीकृत्याह ॥ बस्त इति ॥ ३ ॥ तीर्थे कूपजले विवृत्य किंचिदवतीर्य विषाणाग्रेणोद्धृत्य रोधसि तटे । न्यधत्तेति शेषः ॥ ४ ॥ सोऽजो तया वृत्तं समावृतं युक्तमित्यर्थः । शर्मिष्ठाप्रमुखा लक्षीकृत्याह ॥ बह्वोजा इति । कांतकामिनीः पतिकामितवत्यस्तमेव भेजुः । पीवानं पुष्टं श्मश्रुलं बहुलश्मश्रुयुक्तं मीढ्वांसं रेतः सिक्तारं रतिसमर्थमित्यर्थः । यावकोविदं यावान्नभक्षणपाटवोपेतं ॥ ५ ॥ अजवृषोऽजश्रेष्ठो नावबुद्ध्यत । अडभावश्छांदसः ॥ ६ ॥ शर्मिष्ठां लक्षीकृत्याह ॥ अन्ययाऽजया रममाणामिति । कथं भूता । अजा-

रूपसंलग्ना रूपगुणसंपन्ना तत्कर्मान्यासक्तिलक्षणं कर्म नामृष्यत् ॥ ७ ॥ दुर्हृदं दुष्टहृदयं । सुहृदः सुजनस्य रूपमिव रूपं यस्य तमिंद्रियाराममिंद्रियप्रीतिकरं । स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणाह ॥ ८ ॥ विलिबिलाकारं रमणार्थं बस्तजातिस्वरमन्यत्र सीत्कारादि शब्दं च कुर्वन् संधितुं प्रसादयितुं । तामित्यनुषंगः ॥ ९ ॥ लंबंतं वृषणमच्छिनदन्याजायासंभोगासमर्थमकरोत् । अर्थाय स्वपुत्र्याः कामभोगलक्षणप्रयोजनाय योगविदुपायज्ञोऽजया । रममाणमिति शेषः ॥ ११ ॥ कृपणस्त्वद्वियोगासहिष्णुरात्मानं परमात्मानं स्वस्वरूपं च मायया विभ्रमलक्षणया ॥ १२ ॥ ननु तर्हि पुनरपि विषयाः सेव्यतां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशांत्या मोहो निवर्तेत इति चेत्तत्राह ॥ यदिति द्वाभ्यां । व्रीहियवमित्येकवद्भावः । व्रीह्यादयो मनःप्रीतिं न दुह्यंति न पूरयंति । दुह प्रपूरण इति धातुः ॥ १३ ॥ कामस्तृष्णा कामानां विषयाणां हविषा घृतेन । हविर्गव्ये घृते तोये इति यादवः । कृष्णवर्त्माऽग्निः कृष्णवर्त्मा ॥ १४ ॥ नन्वेवं चेत्साधनाभावेन कदापि मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह ॥ यदेति । यदा सर्वभूतेष्वमंगलं भावं रागद्वेषादिलक्षणं भावं न कुरुते तस्य समदृष्टेः सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन तत्तद्योग्यताविशिष्टवस्तुदर्शिनः पुंसः सर्वा दिशः सुखमयंते प्रापयंतीति सुखमयाः सुखप्रधाना वा ॥ १५ ॥ ननु स्थानवीर्यं निराहारत्वेन विषयतृष्णात्यागेन मुक्तिः किं न स्यादिति तत्राह ॥ येति । सत्यं तृष्णात्यागेन मुक्तिः स्यात् । स एव नास्ति । तस्माज्ज्ञानेन तत्त्यागस्तदेवापाद्यमित्यर्थः । जीर्यता वयसाऽनशनेन वा जरां प्राप्नुवतो दुःखानिर्वाहं दुःखानि नितरां वहतीति तथा ॥ १६ ॥ स्त्रीसंनिधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह ॥ मात्रेति । अविविक्तासन एकशय्यासनः ॥ १७ ॥ स्वतो विषयतृष्णा न शाम्यतीत्यत्र स्वानुभवमाह ॥ पूर्णमिति । अनुवसनं प्रतिदिनं ॥ १८ ॥ स्वयमित्थं विचार्य फलितमाह ॥ तस्मादिति । मृगयंते तत्त्वमिति मृगा ज्ञानिनस्तैः सह तपश्चरिष्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ दृष्टश्रुतसुखत्यागेनादृष्टाश्रुतसुखाय कः कुशलः प्रयतेतारण्ये कायक्लेशं विद्वानिति तत्राह ॥ दृष्टमिति । दृष्टं राज्यादि विभवं श्रुतं स्वर्गादि विभवमित्युभयमसत्क्षणभंगुरं । विद्वांस्तन्नानुध्यायेन्न संविशेत् । भोगलक्षणप्रवेशो न कर्तव्येत्यर्थः । कुत इति तत्राह ॥ संसृतिमिति । तत्रानुध्यानसंवेशनयोः सतोः संसारमात्मनाशं स्वरूपनाशं विद्वान्यः स आत्मदृगात्मज्ञानीत्युच्यत इत्यर्थः । ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायत इत्यादिः ॥ २० ॥ तदीयं पुरुषसंबंधिपुरूरवे स्वस्य कनिष्ठपुत्राय जरसंजरां

॥ २१ ॥ दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेयामीश्वरं राजानं चक्र इति सर्वत्रानुषंगः ॥ २२ ॥ विशां प्रजानामर्हत्तमं पुरुमभिषिच्य तस्याग्रजां-
स्तस्य वशे स्थाप्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥ शब्दादिविषयेषु वर्षपूगान् आम्रेडितमभ्यस्तं षडिंद्रियवर्गं मुमुचे विषयादाहृत्य भगवद्विषयं
चकारेत्यर्थः । द्विजः पक्षी ॥ २४ ॥ तत्र वने स्थित इति शेषः । आत्मानुभूत्या परमात्मापरोक्षज्ञानेन विधुतं त्रिभिः
सत्त्वादिगुणैर्निर्मितमभिमानलक्षणं यस्य स तथा ब्रह्माणि तदाराधने प्रतीतः कोविदो भागवतीं भगवद्धर्मलभ्यां गतिं जीवन्मुक्त्य-
वस्थां लेभ इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ प्रस्तोभं वंचनं स्नेहवैक्लव्यात् । स्नेहभंगभयादिति यावत् । प्राप्तप्रस्तोभमाह ॥ परिहासमिवेति ।
॥ २६ ॥ प्रपयां गच्छतामागच्छतां सहवासमिव सुहृदां संनिवासं विज्ञाय लिंगशरीरमधुनोदमुंचदित्युरेणान्वयः । कथं भूतं सुहृदां
संनिवासं । प्रभोर्हरेरिच्छानिर्मितं ॥ २७ ॥ उक्तमेव विवृणोति ॥ सर्वत्रेति । स्वप्नौपम्येनानित्यत्वं विज्ञाय सर्वत्र संगमुत्सृज्ये-
त्यन्वयः ॥ २८ ॥ नमस्तुभ्यमिति । जप्त्वेति शेषः । शुको वा नमस्करोति ॥ नम इति । बृहते पूर्णाय ॥ २९ ॥ इति
श्रीभागवतटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ९—१६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं ययातिराजवृत्तांतं सपरिकरं निरूप्य ययातिराजपुत्रस्य पुरोर्वंशं निरूपयितुं प्रतिजानीते ॥ पुरोर्वंशमिति ।
यत्र पुरोर्वंशे जातोऽसि यत्र यस्मिन्पुरोर्वंशे ये जज्ञिरे तेषु केचन राजर्षयः केचन ब्रह्मवंश्या ब्रह्मर्षयश्चाभवन् । कथं भूता वंश्याः ।
राजवंशे भवाः ॥ १ ॥ अथ प्रवीरात् । वै इत्यव्ययं तस्मादित्यर्थे । तस्मान्नमस्तोः ॥ २ ॥ अभूत्पुत्र इत्यस्योत्तरत्राप्यनुषंगः ।
तत्सुतो हयांतिसुतः ॥ ३ ॥ धर्मेयुश्च व्रतेयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥ वनेयुश्चावमोऽतिमः । एवं ऋतेयुप्रमुखा दशपु-
त्रास्तस्य रौद्राश्वसकाशाद्घृताच्यामप्सरासि जाताः । अप्सरस्यामिति षष्ठी सप्तम्यर्थे । वंशवर्तित्वे दृष्टांतमाह ॥ मुख्यस्येति ।
जगदात्मनो जगद्व्याप्य तिष्ठतो मुख्यप्राणस्य वशे इंद्रियाणि यथा वर्तंते तद्वदिति भावः ॥ ५ ॥ ऋतेयो दशसु प्रथमात् । कण्वोऽ-
प्रतिरथात्मजोऽप्रतिरथपुत्रः ॥ ६ ॥ तस्य कण्वस्य सुमतेस्त्रिषु पुत्रेषु प्रथमात् ॥ ७ ॥ दुष्यंतस्य शकुंतलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति
वक्तुं कथामाह ॥ दुष्यंत इत्यादिना । कण्वाश्रमं रमामिव मंडयंतीं देवमायामिव रमामिव स्थितां स्त्रियं विलोक्य मुमुहे ।
वरारोहां सुंदरजघनां ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव संन्निवृत्तः संचारश्रमो यस्य श्लक्ष्णया मधुरया ॥ १० ॥

कमलगर्भाभे पद्मोदरप्रभे । कस्यासि कस्यात्मजासि । हृदयंगमे सुंदरि ॥ ११ ॥ पुरोर्वंशोत्पन्नानां चेतो न ह्यधर्मे रमते । मच्चेतस्त्वयि रमते । अतस्त्वां राजपुत्रीं जानामि ॥ १२ ॥ विश्वामित्रस्यात्मजाऽहं मेनकायां जाता तया स्वर्गं प्रति गच्छंत्याऽत्र वने त्यक्ताऽतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ आस्यतामुपविश्यतां । अर्हणमर्घ्यादि पूजां । नीवारा देवव्रीहयः । तैरापादितमन्नमिति शेषः ॥ १४ ॥ किं करवामेत्यादि वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह ॥ उपपन्नमिति । इदं वचनं युक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वमेव मम सदृशो वरोऽतस्तव पतित्वविषयेंऽगीकार एवेत्याशयेन तया ॐ इत्युक्त इत्यर्थः । ब्राह्मो राक्षसो गांधर्व इत्यादयो बहवो विवाहविधयः संति । तेषु गांधर्वविधिना स्वयंवरलक्षणेनोपयेमे ॥ १६ ॥ महिष्यां शकुंतलायां श्वो भूते परिदिने ॥१७॥ समुचिता ज्ञातकर्मादिक्रिया मृगेंद्रान्सिंहान् ॥ १८ ॥ दुरत्ययमत्येतुमशक्यं । विक्रांतं विक्रमणं यस्य तं कुमारं प्रमदोत्तमा शकुंतला हरेरंशांशेनांशः पद्मनाभस्तस्यांशेन संभूतं ॥ १९ ॥ न जगृहे । कदाचिन्मृगयां गतो दुष्यंतो वने शकुंतलां दृष्ट्वा गांधर्वविधिना विवाहं कृत्वा स्वपुरं ययौ । ततः कालविलंबेन स्मरणाभावाच्चां शकुंतलां नेयं भार्या तज्जन्यं पुत्रं नायं पुत्र इति बुद्ध्या न जगृहेत्यर्थः ॥ २० ॥ यथा कारुशाला चुल्लीस्थिताग्निशक्त्युद्दीपकत्वेनाग्नेराधारमात्रं भस्त्रा । भस भक्षण दीप्त्योरिति धातोः । तथा माता भर्त्राहितं वीर्यमादाय करचरणाद्यवयवविशिष्टदेहाकारेण परिणममानस्य वीर्यस्य प्रथमाधारभूतत्वान्मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं । तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वमिति तत्राह ॥ पितुरिति । मुख्यपुत्रत्वं पितुरेव । कुत इत्यत आह ॥ यस्मादिति । स पितैव पुत्रो जात इति यस्मात्तस्मात्सः पुत्रः पितुरेवेत्यर्थः । आत्मा वै पुत्रनामासीदिति श्रुतेः । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति च । तर्हि किं कर्तव्यमिति तत्राह ॥ दौष्यंतिमिति । दुष्यंतस्य तव पुत्रत्वादेव दौष्यंति शब्दवाच्यं पुत्रं भरस्व पोषय । अनेन भरतनाम निरुक्तं । अतः शकुंतलां स्वैरिणीमिति मा मंस्था अवज्ञां न कुरु ॥ २१ ॥ ननु मम पुत्रेण किं प्रयोजनं स्याद्येन भार्या स्यादिति तत्राह ॥ रेतोधा इति । पुत्रं । पुत्र इति व्यत्ययः कार्यः । सुप् तिङुपग्रहलिंगनराणामिति महाव्याकरणसूत्रात् । रेतोधा रेतो धातारं पितरं । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । यमक्षयं । अत्रापि व्यत्ययः । अक्षयोऽनंतो लोकस्तं वैकुंठादिकं नयति प्रापयति । भो नरदेव दुष्यंत । पुत्रं स्वीकुर्विति शेषः । मयाऽनाहितं गर्भं कथं पुत्रं

वदसीति तत्राह ॥ त्वं चेति । च शब्द एवार्थे । त्वमेवास्य गर्भस्य धाताऽऽधानकर्ता । क आहेति तत्राह ॥ सत्यमिति । शकुंतला सत्यं यथार्थमेवाह नानृतं । अथवा । अस्वीकारेऽनर्थमाह ॥ रेतोधा इति । रेतोधाः पिता भवान् पुत्रं यमक्षयं मृत्युलोकं नयति मृतप्रायं करोति । त्वया पुत्रत्वेनास्वीकाराच्चेन पुत्रहत्याख्यदोषप्राप्तिस्तव स्यादतस्तद्भयादपि स्वीकुर्वित्यर्थः । रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयमिति पाठे । पुत्रो रेतोधा यमक्षयाद्यमलोकाद्रेतोधातरि पितरं नयति तारयतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति । ततश्च दुष्यंतो राजा भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयं ॥ २२ ॥ पितरि दुष्यंते उपरते मृते सति स दुष्यंतपुत्रो भरस्वेत्युक्तत्वाद्भरतो भरेण हरिणा ततत्वाद्वा । चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । तस्य महिमा तदप्येते श्लोका अभिगीता इत्यादि । बव्हृचश्रुत्या हरेरंशेन सह भवतीत्यंशभुवस्तस्य ॥ २३ ॥ तत्र लिंगमाह ॥ चक्रमिति । चक्रं चक्ररेखः पद्मकोशस्तस्य रेखा महाभिषेकेण महाभिषेकविधिनाऽभिषिक्तोऽधिराट् प्रभुर्येऽधिराजा राजाधिराजास्तेषां प्रभुरित्यर्थः ॥ २४ ॥ गंगायामनु गंगातीरे पंचपंचशतैः पंचभिः पंचशता च पंचोत्तरपंचाशत्संख्याकैरित्यर्थः । वाजिभिरश्वैरीजे । दीर्घतमसं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । पुनर्यमुनायामनु यमुनातीरेऽष्टसप्ततिसंख्याकान् अश्वान् बबंध । पशुबंधं कृतवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । वसु धनं प्रकर्षेण प्रददे प्राददत् । भरतस्येदं सामर्थ्यमाह ॥ भरतस्येति । कैकयीपुत्रव्यावृत्त्यर्थं दौष्यंतेरिति । भरतस्य यज्ञेऽग्निः साचीगुणेचितः साचिव्यगुणे कृतः साचिव्यं कृतवानित्यर्थः । अग्निमथने कृते सति शीघ्रं प्रकटीबभूवेति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यस्मिन्यज्ञे ब्राह्मणा द्वंद्वशः सहस्रं द्विसहस्रं गा विभेजिरे विभज्य स्वीकृतवंतः । दौष्यंतिर्भरतस्तस्मिन्यज्ञे त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान् बद्ध्वा नृपान्विस्मापयन्विस्मितवंतः कुर्वन् पुरुमायया महता महिम्ना देवानां मायां निजभोगेच्छान् अत्यगात्कांक्षितादप्यधिकं ददावित्यर्थः । यद्वा । देवानामपि मायां वैभवं स्वमहिम्नाऽत्यगादशेत ॥२७॥ शुक्लदतः शुक्लदंतान्हिरण्येन परिष्कृतान् अलंकृतान् कृष्णान्मृगान् गजान्वा । भद्रो मृगो गजश्चेति हलः । अदात् । मष्णारे तन्नामके कर्मणि कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे तीर्थविशेषे वा । नियुतानि लक्षाणि ॥ २८ ॥ पूर्वे नृपा महत्कर्म बव्हश्वमहीदानादिरूपं महत्कर्म नोदायुर्न प्रापुः । अपरे पश्चात्तना नृपाश्च न प्राप्स्यंतीदानींतना न प्राप्नुवंतीति किमु वक्तव्यं । तत्र दृष्टांतमाह ॥ बाहुभ्यामिति । अग्निष्टोमादि

साधनमंतरेण केवलबाहुभ्यां स्वर्गं यथा न गच्छंति तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥ किरातादयो नीचजातिविशेषाः । तान् अब्रह्मण्यान् ब्राह्मणविरोधिनो नृपांश्चाहनद्धतवान् ॥ ३० ॥ विक्रमांतरं दर्शयति ॥ जित्वेति । पुरा दिग्विजयकाले येन सहायभूतेन भरतेनासुरान्स्वयं जित्वा स्वौकांसि स्वस्वस्थानानि प्रापुः । असुरजयो न भरतकर्तृकः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेत्युक्तत्वात् । स भरतो नाम्ना पणिभिरसुरैः रसातलं नीता देवस्त्रियः पुनराहरदानीतवान् ॥ ३१ ॥ त्रिनवसाहस्रीः समाः सप्तविंशत्सहस्रवत्सरान् रोदसी द्यावाभूमी तस्य राज्ये दुदुहतुर्दोहनं चक्रतुः । स भरतश्चक्रमाज्ञां सर्वदिक्ष्ववर्तयत्प्रवर्तयामास । चक्रमाज्ञारथांगयोरित्यभिधानं ॥ ३२ ॥ भरतस्य वैराग्यप्रकारमाह ॥ स इति । सम्राट् चक्रवर्ती लोकपालानामिंद्रादीनामैश्वर्यं स्वर्गाद्याधिपत्यमधिराट् श्रियं साम्राज्यलक्ष्मीमस्खलितं केनाप्यप्रतिहतं चक्रं गजतुरगादि सैन्यं । चक्रं सैन्ये जलावर्त इत्यादेः । प्राणाः । बहुवचनमाद्यर्थे । इंद्रियादीन्मृषा नाशशिरस्कमिति मत्वोपरराममोपरतव्यापारोऽभूत् । हेत्यनेन आब्रह्मस्तंबपर्यंतमसारं चाप्यनित्यकमित्यादिवाक्यप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ३३ ॥ इदानीं तस्य संतानप्रकारमाह ॥ तस्येति । वैदर्भ्यो विदर्भराजपुत्र्याः । नानुरूपा इतीरिते एते मत्सदृशा न भवंतीति राज्ञेरिते सति व्यभिचारशंकया भयात्पुत्रान्जघ्नुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ नन्वेवं चेद्भरतस्य पुत्राभावेन परलोकाभावः प्रसक्त इत्यत आह ॥ तस्येति । भरतस्य वंशे एवं वितथे उत्सन्ने सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमनामकयागेन यजतस्तस्य प्रसन्नाः संतो मरुतो भरद्वाजनामकं पुत्रं उपाददुः पुत्रत्वेन समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥ मरुतां तदागमनप्रकारः कथं कस्मादस्य भरद्वाजाख्यं येन तन्नामयुक्तः स्यादतस्तज्ज्ञापनाय तदुक्तिप्रकारमाह ॥ अंतर्वत्न्यैति । अंतर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुचथ्यस्य पत्न्या चौर्येण मैथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिरुतथ्याहितगर्भच्छेदनं दीर्घतमसा निवारितः सन् क्रोधेनांधो भवेति गर्भस्थं शप्त्वा तस्यां वीर्यं बलान्न्यषिंचत् । तच्छापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अंधो बभूव । तेन च तद्वीर्यं पादप्रहरेण योनेर्बहिर्भूमौ पतितं । ततः सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥ ततः किमभूदिति तत्राह ॥ तमिति । तं परवीर्यजं कुमारं त्यक्तुकामाममुचथ्याख्यभर्तृत्यागविशंकितां ममतां प्रति सुरा एनं श्लोकं जगुः । एतच्छ्लोकाभिधेयमकथयन्नित्यर्थः । किमर्थं जगुरित्यत आह । तस्य सुतस्य नामनिर्वचनमिति नाम निरुच्यते येनेति स तथा तं । तन्नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशंकामपां कर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ जगुः सुरा

छ०८*

इत्युक्तमेव विवृणोति ॥ मूढ इति । हे मूढे । द्वाजं द्वाभ्यामुचथ्यबृहस्पतिभ्यां जातमिमं कुमारं भर पोषय । भृञ् भरण इति धातोः । कथं भूतं । बृहस्पतेर्वाजं संततिं भरद्भरंतं वंशकारकमित्यर्थः । प्रजा वै वाज इति श्रुतेः । वाज शब्दः संतानवाचकः । द्वाजं भरेत्यस्माभिरुक्तत्वाद्बृहस्पतिसंततिभरत्वाच्च भरद्वाजः । एवं निमित्तद्वयेन भरद्वाज शब्दवाच्य इत्यर्थः । अयं कुमारः पितरावुचथ्यबृहस्पतिनामकौ दुःखात्त्राता भविष्यतीत्येवं निर्वचनरूपमेनं श्लोकं जगुरिति पूर्वेणान्वयः । अत्र विशेषस्तु तात्पर्यानुसारेणावगंतव्यः ॥ ३८ ॥ सा ममता सुरैरेवं चोद्यमानाऽपि भरेति प्रेर्यमाणाऽपि देवं द्योतमानं कुमारमात्मजं । बृहस्पतेरिति शेषः । मत्वा भर्तृत्यागशंकया तं व्यसृजत् । ततो मरुतस्तद्वाजं गर्भमबिभृद्भृतवंतोऽपोषयन्नित्यर्थः । अनेन मरुद्भिर्भृतत्वाद्भरो द्वाभ्यां जातत्वाद्द्वाजो भरश्चासौ द्वाजश्चेति भारद्वाज इति भारद्वाज शब्दस्य निर्वचनांतरं सूचितं भवति । भृत्वा किं कृतं तैरिति तत्राह ॥ दत्त इति । भरतस्यान्वये वितथे सतीति मरुद्भिरयं भरताय दत्तः । पुत्रत्वेनेति शेषः । अस्य भरतपुत्रत्वानंतरं वितथेति नामांतरमपि ज्ञातव्यं । वितथस्य सुतात्मयोरित्युत्तरवचनाच्चेति ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ९—१७ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इदानीं दौष्यंतिभरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजो ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तपुत्रो जात इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते ॥ वितथस्येति । ततो मरुद्भ्यः सुहृदानंतरं तस्य वितथस्य सुतो मन्युस्तस्माद्बृहत्क्षेत्रो जयो महावीर्यो नरो गर्गश्चेति पंचपुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ इति संस्कृतेर्द्वौ पुत्रौ भरतात्पंचमो रंतिदेवस्तस्य माहात्म्यं भगवन्महिमोपचितत्वात्कथयति ॥ रंतिदेवस्येत्यादिना ॥ २ ॥ कीदृशं यशः । शत्रुजयाल्लब्धमुतान्यस्मादिति तत्राह ॥ वीतवित्तस्येति । दरिद्रस्य ददतो दानं कुर्वतो धनाभावे दानं कथं घटत इति तत्राह ॥ लब्धमिति । स्वस्य बुभुक्षाभावाद्ददाति न तु कर्तव्यत्वेनेति तत्राह ॥ बुभुक्षत इति । स्वयमकृपणस्य कथं दानं घटत इति तत्राह ॥ निष्किंचनस्येति । अकृपणत्वं कथमवगतमिति तत्राह ॥ धीरस्येति । धिया हरौ रमते न तु स्त्रियेति धीरः । तस्यैकाकिनः का चिंतेति तत्राह ॥ सकुटुंबस्येति । सीदत आहाराभावेन सीदतः शीर्णस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ शीर्णत्वे निमित्तमाह ॥ अपिबत इति । जलपानमकुर्वत इत्यर्थः । घृतपायसंयावमिति द्वंद्वैकवद्भावः । संयाव इत्यस्य

गोधूमविकारभक्षस्येत्यर्थः । प्रातरुपस्थितं केनचित्पुरुषेण दययाऽऽनीतमित्यर्थः ॥४॥ एतद्भोक्तुकामस्य काले भोजनसमये ॥५॥ स रंतिदेव आहृत्यादरं कृत्वा सर्वत्रातिथिषु हरिं संपश्यन् हरिरेवातिथिरूपेण समागत इति जानन्सन् संव्यभजद्विभज्य दत्तवान् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणाय विभक्तस्यान्नस्य शेषं भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुकामस्य महीपतेरन्यो वृषलोऽतिथिरागमत् । वृषलाय शूद्राय ॥७॥ अन्यः शूद्रोऽतिथिः श्वभिः सारमेयैः सगणाय स्वयूथगणसहिताय बुभुक्षते ॥८॥ नमश्चक्रे । तदंतर्गताय हरय इति शेषः । श्वपतये । वृषलाय इति शेषः ॥ ९ ॥ पानाय मात्रं जलमात्रमुच्छेषमुर्वरितं तदप्येकपरितर्पणमेकस्य तृप्तिकरं न बहूनां तज्जलं पास्यतः पातुकामस्य पुल्कसः कश्चन नीचजाती बुरुडो देहीति । ब्रुवन्निति शेषः ॥१०॥ विपुलश्रमां पिपासयाऽतिश्रमोपेतां । आह । पुल्कसं प्रतीति शेषः । अमृतं कर्णामृतं ॥११॥ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयमाशास्ते नैवोचे महर्धियुक्तामगणितसमृद्धिसंपन्नां योगेश्वराणां गतिं महरादि लोकमपुनर्भवं मोक्षं वा न कामये । तर्हि किं कामयस इति तत्राह ॥ अखिलदेहभाजामिति । येन जलार्पणेन देहभाजोऽदुःखा भवंति तत्तेभ्यो दत्वा तेषां देहभाजामंतःस्थितामार्त्तिमहं प्रपद्ये इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ननु दुःखं किमर्थं प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तेरिति तत्राह ॥ क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जंतोर्जीवजलार्पणेन जीवनप्रदजलदानेन सर्वेषां सुखं स्यात् । तदार्त्तिर्ममास्त्विवति जिजीविषोर्जीवितुमिच्छतः पुंसः क्षुत्तृडादयो निवृत्ता भवंतीत्यन्वयः । क्षुत्तृट्श्रम इत्येकं पदं । गात्रपरिभ्रमो देहपरिभ्रमणं क्लमो ग्लानिर्विषादो विषण्णता मोहो मूर्छा । अनेन क्षुधादिमतः पुंसो जलादिदानेन दातुरपि तन्निवृत्तिस्तददाने न तन्निवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकौ द्रष्टव्यौ ॥ १३ ॥ पिपासया म्रियमाणोऽत्यंतं पीडितोऽपि ॥१४॥ त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयो वैष्णवीं मायां । आश्रिता इति शेषः । ईश्वरेच्छया तद्धैर्यपरीक्षार्थं ब्राह्मणादिरूपेण समागता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ परं केवलं वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे । न तु तान् किमपि ययाचे । कथं भूतः । निःसंगोऽत्यंतं कुटुंबासक्तिशून्योऽत एव निस्पृहस्तत्पोषणायात्यंतवित्तादि स्पृहारहितः ॥ १६ ॥ ईश्वरालंबनं श्रीहरिविषयमनन्यराधसो भगवत्सिद्धिमंतरेणान्यसिद्धिशून्यस्य तदेकनिष्ठस्येत्यर्थः । माया संसाराख्या प्रत्यलीयत नष्टाऽभूत् ॥ १७ ॥ तत्प्रसंगानुभावेन तत्संगातिप्रभवेन योगिनो योगितुल्याः ॥ १८ ॥ भरतपौत्रेषु मन्युसुतेषु वंश्यस्य वंशमुक्त्वा पंचमस्य गर्गस्य वंशमाह ॥ गर्गादिति । गर्ग्याद्गर्गसुतात्क्षत्रात्क्षत्रिया-

ततः शुनेर्ब्रह्मावर्तत । मन्युसुतस्य महावीर्यस्य वंशमाह ॥ वीर्याद्दुरितक्षय इति । तस्य दुरितक्षयस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारु-
णिश्चेति त्रयः पुत्राः । अत्र क्षत्रवंशे त्रैय्यारुणादयो ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः ॥ १९ ॥ मन्योर्ज्येष्ठसुतस्य वंशमाह ॥
बृहत्क्षेत्रस्येति । होत्रः पुत्रोऽभूत् । अस्माद्धोत्राद्धस्ती हस्तिनाम यत् । येन हस्तिनापुरं कृतमिति शेषः । अजमीढादयस्त्रयो
हस्तिनः पुत्राः । अजमीढस्य वंशे याः प्रियमेधादयः केचन द्विजाः स्युः ॥२०॥ अजमीढस्य वंशप्रवर्तकोऽन्यः पुत्रो बभूवेत्याह ॥
अजमीढादिति ॥ २१ ॥ रुचिराश्वादयश्चत्वारस्तत्सुताः श्येनजित्सुताः ॥ २३ ॥ तस्येत्यस्यावृत्तिः । तस्य परस्य तनयो नीपः ।
तस्य नीपस्य पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥ तेषु पुत्राणां मध्ये योऽणुहो ज्येष्ठः स ब्रह्मदत्तमजीजनदित्यन्वयः । कथंभूतोऽणुहः ।
सत्यात्मकः सत्ये पूर्णानंदज्ञानात्मके हरावात्मा मनो यस्य सः सत्यात्मकः ॥ २५ ॥ योगेशो ब्रह्मदत्तो योगशास्त्रवित् गवि-
नामिकायां । अधात् अजीजनत् । जैगीषव्यो रुद्रावतारस्तस्योपदेशेन योगतंत्रं योगशास्त्रं ॥ २६ ॥ इमे बार्हदीषवोऽजमीढपुत्रस्य
बृहदिषोर्वंश्याः । अजमीढानुजस्य द्विमीढस्य वंशमाह ॥ यवीनर इति ॥ २७ ॥ ततः सत्यधृतिः सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वजनकस्तस्य
संततिमान्पुनः ॥ २८ ॥ ततः कृतिर्यो हिरण्यनाभादृषेर्योगं प्राप्य योगशास्त्रं प्राप्य प्राच्यसाम्नादि द्विषट्सु संहितां विभज्य
जगावध्यापितवान् । तस्य कृतेरुग्रायुधः सुतोऽभूत् ॥ २९ ॥ अथ तस्मात् द्विमीढानुजस्य वंशो नाभूदित्याह ॥ पुरुमीढ इति ।
॥ ३० ॥ अजमीढस्य वंश्योः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः । बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं । तस्यैव वंशांतर-
माह ॥ नलिन्यामिति यावत्समाप्तिः । ततः पुराजातादर्काख्यः ॥ ३१ ॥ मद्गुल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवं पंच सुताः
॥ ३२ ॥ इमे च पुत्राः पंचानां विषयाणां शब्दादिपंचविषयेभ्यो वैराग्यजननाय समर्थाः पंचालसंज्ञावंतो भवंतीति नाम
चकारेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मनिर्वृत्तं ब्राह्मणकुलमभवत् । गोत्रं कुलं मौद्गलं संज्ञितं । हर्म्याश्वसुतान्मुद्गलान्मिथुनमभूत्तदेवाह ॥
दिवोदासः पुमान् अहल्या कन्यकेति । गौतमाज्जात इति शेषः ॥ ३४ ॥ धनुर्वेदोऽस्त्रविद्या ॥ ३५ ॥ यस्माच्छब्दतः । शुभं
सुंदरं ॥ ३६ ॥ अत एव कुमारः कृपः कन्या च कृपी ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ९—१८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अहल्यासंततिं प्रोच्य दिवोदाससंततिं कथयति ॥ मित्रायुरिति। अथेत्यस्यावृत्तिः । तस्मात्सुदासस्तस्मा-

त्सहदेवस्तस्मात्सोमक इति विवेकः। जंतुजन्मकृत्सोमकस्य जंतुर्ज्येष्ठपुत्रः ॥ १ ॥ सोमकस्य बहवः पुत्रा बभूवुरित्याह ॥ तस्येति। पृषतो यवीयान्कनिष्ठः ॥ २ ॥ ततः पृषतादिमे हर्म्या हर्म्याश्ववंश्यः पंचालवंशोत्पन्नत्वात्पंचालका इत्युच्यंते। अजमीढस्य वंशांतरमाह ॥ य इति। अन्यः। बृहदिषोरिति शेषः। अन्यस्यां भार्यायां जातः स ऋक्षो नाम ततः संवरणः ॥ ३ ॥ तत इत्यस्यावृत्तिः। ततः संवरणात्तत्पत्न्यां तपतीनामिकायां सूर्यकन्यायां कुरुरभूत् परीक्षिदादश्चत्वारः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥ सुहोत्रसुतश्च्यवनः। तत्सुत इत्यस्यानुकर्षः। कृती तत्सुतश्च्यवनसुतः। तस्य कृतिन उपरिचर इति सोमपादो वसुर्जात एतद्वीर्यादेव सत्यवती विराटश्च मत्स्यादुत्पन्ना वेति ज्ञेयं। ततो वसोर्भार्याभेदेन बृहद्रथमुखाः कुशांब्वाद्याश्च जाताः ॥ ५ ॥ कथंभूताः। चेदिपाश्चेदिदेशपालाः। तस्य ऋषभः ॥ ६ ॥ जज्ञे। सत्यहितस्तत्सुतः सन् जज्ञे। तस्य पुष्पवानपत्यं पुत्रः। बृहद्रथस्यैकभार्यासंततिमुक्त्वाऽन्यभार्यासंततिमाह ॥ अन्यस्यामिति। द्वे शकले एककर्णाद्यवयवयुक्तार्धशरीररूपशकले ॥ ७ ॥ बृहद्रथादुत्पन्ने जीवजीवेति वदत्यशेषजरया रक्षस्य नाभ्यां शकलाभ्यां जरासंधोऽभवत् ॥ ८ ॥ यदित्यस्योभयत्रानुषंगः। यतो यस्मात्सहदेवात्सोमापिर्यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोश्चतुर्षु पुत्रेषु ज्येष्ठः पुत्रः। परीक्षिदनपत्योऽभूत्। कुरुपुत्रस्य जन्होर्वंशमाह ॥ सुरथ इति ॥ ९ ॥ सार्वभौमस्तन्नामकस्ततो जयत्सेनादभवद्राचीकस्तत्तनयः। ततो ऋचीकात् ॥ १० ॥ ऋक्षो ऋक्षनामा ॥ ११ ॥ तस्य प्रतीपस्य देवापिशंतनुवाल्हीकाख्यास्त्रयः पुत्राः। स च शंतनुः पूर्वं वरुणो बाल्हीकः पूर्वं प्रल्हादो देवापिस्त्वग्दोषयुक्तत्वात्तपसे वनं गतः ॥ १२ ॥ प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिषङ्नामकः। जीर्णं जराद्युपेतं ॥ १३ ॥ शांतिं सुखं। यदा देवो न ववर्ष तदा शंतनुस्तत्र। ब्राह्मणानपृच्छदिति शेषः ॥ १४ ॥ ततो ब्राह्मणैरेवमुक्तो दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते चाग्रजे स्थिते परिवेत्ता संविज्ञेयो। परिवित्तिस्तु पूर्वज इति स्मृतेः। अग्रभुक् अग्रतो राज्यभोक्ता त्वं परिवेत्ताऽग्रवित्तोऽयं शंतनुरग्रभुक् अग्रजस्य देवापेरग्रतो राज्यं देहीत्युक्तः। अतस्तद्दोषपरिहारायाग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीति ॥ १५ ॥ शंतनोर्ज्येष्ठं प्रतिगमनात्प्रागेव शंतनुं मत्प्रभुं त्यक्त्वा स्वेच्छयैव दुष्टेन केनचिन्मंत्रिणा देवापिं पाषंडीकृत्वा राज्यानर्हं कुरुत इत्युक्त्वा प्रेषितैर्विप्रैर्वनं। पाषंडिमताश्रयो गिरा वेदोक्तसन्मार्गाद्विभ्रंशितः सन् वेदवादस्य वेदार्थस्यातिवादान्निंदावचनान्यब्रवीत्। शंतनुस्त्विदमज्ञात्वा

वनं प्रति गत्वा ज्येष्ठं छंदयामास प्रसादयामास । प्रजापालनादिधर्मः परो धर्मोऽवश्यं त्वयाऽनुष्ठेयः । इत्युक्त्वा देवापिर्वेदन प्रमाणं तदुक्तं न कर्तव्यं किंतु प्रजापीडा कर्तव्या । सर्वे ब्राह्मणा अयं दोषी राज्यानर्हः शंतनुरेव गुणी राज्यार्ह इत्युक्त्वा तस्यैव भूपतित्वमंगीचक्रुस्तदेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतादौ कृतयुगस्यादिभागे विष्णोः प्रसादाद्राजा भूत्वा स्वस्य सोमवंशोत्पन्नत्वात्पुत्रपौत्रादिरूपेण संततिं कृत्वा सोमवंशं स्थापयिष्यतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ विष्णोः प्रसादात्स युगे कृते राजा भविष्यतीति ॥ १७ ॥ वाल्हीकात्प्रतीपपुत्रात्ततः सोमदत्ताद्भूरिश्रवाः शूलश्चेति त्रयः पुत्राः । तत्र रुद्रेषु सोमदत्तः पूर्वं पत्रताख्यो भूरिः पूर्वमजैकपान्नामको भूरिश्रवाः पूर्वमहिर्बुध्न्नामकः शिवादिसर्वरुद्रैराविष्टः शलः पूर्वं विरूपाक्षः ॥ १८ ॥ भीष्मः पूर्वं द्युनामा वसुरात्मवान् जितेंद्रियो येन भीष्मेण तोषितो मम पाणिं गृण्हात्वित्यंबया प्रार्थितोऽपि परशुरामस्तेन युद्धं कृत्वा स्थैर्यं दृष्ट्वा संतुष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ दाशकन्यायां दाशैः कैवर्तैः पालितत्वादेव दाशकन्यायां सत्यवत्यां नाम्नाऽतिप्रसिद्धं समाननाम्ना निमित्तेन चित्रांगदेन गंधर्वेण युद्धे हतः ॥ २० ॥ यस्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेवावतीर्णः साक्षात्कलास्वरूपांशभूतः ॥ २१ ॥ अवतारप्रयोजनमाह ॥ वेदेति । वेदविभागार्थं कृष्णो व्यासो यतो व्यासाच्छुकनामकोऽहं जातः ॥२२॥ इदं भागवतं पुराणमध्यगामाधिगतवानस्मि । श्रीभागवतं स्तौति ॥ हित्वेति ॥ २३ ॥ विचित्रवीर्यः सत्यवत्यां कनिष्ठपुत्रः । स्वयंवराद्भीष्मेण बलादुपनीते । यक्ष्मणा क्षयेन ॥ २४ ॥ अग्रजस्य संतानरहितस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य प्रथमक्षेत्रे धृतराष्ट्रं द्वितीयक्षेत्रे पांडुमिति विवेकः। भुजिष्यायां विदुरमिति विवेकः । तत्र धृतराष्ट्रः पूर्वं धृतराष्ट्रनामकगंधर्वः पांडुः पूर्वं परावहो नामकमरुद्विदुरः पूर्वं यमधर्मः ॥ २५ ॥ दुर्योधनः पूर्वं कलिः । दुःशला नामकन्यां जज्ञे ॥ २६ ॥ शापान्मुनिशापात् । कुंती पूर्वदेहेऽपि पांडुभार्या ॥२८॥ नासत्यदस्रयोराश्विभ्यां जातौ । पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पंचपुत्रास्ते पूर्वजन्मनि पितरः ॥ २८ ॥ विविच्याह ॥ युधिष्ठिरादिति ॥ ३३ ॥
नाकुलिर्नकुलपुत्रो भार्यांतरेषु युधिष्ठिरादिभ्योऽपरे च सुता बभूवुः ॥ २९ ॥ अपरे भार्यांतरेष्वित्युक्तं विवृणोति ॥ युधिष्ठिरादिति । पौरव्यां पौरवीनामिकायां देवकः सुतो युधिष्ठिरस्य देवकी नामिका शिशुपालसुताऽन्यभार्या तस्यां सुहोत्रो नामपुत्रो बभूवेति ज्ञेयं। तात्पर्यनिर्णये तथोक्तेः । हिडिंबायां घटोत्कच इति ज्ञेयं काली च काशिराजपुत्री अन्या । भीमसेनस्य भार्या भारती । तस्यां

ततो भीमसेनादसूत । शर्वत्रांताच्छर्वत्रातः पूर्वं समानवायुः । विजयानामिकायाः पार्वतीति नामांतरं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निरमित्रं । अजीजनदिति शेषः । अर्जुन उलूप्यां नागकन्यकायामिरावतं ॥ ३२ ॥ अर्जुन एवं मणिपूरपतेः पांड्यस्य सुतायां चित्रांगदायां पुत्रिकापुत्रधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमजीजनत् । सोऽपि बभ्रुवाहनोऽपि तत्पुत्रो मणिपूरपतेः पुत्रः । अभूदिति शेषः । तव तातोऽभिमन्युः सुभद्रायामजायत । अर्जुनादिति शेषः । पूर्वं सुभद्रा त्रिजटाऽभिमन्युः पूर्वं बुधः ॥ ३३ ॥ कथं भूतोऽभिमन्युः । सर्वातिरथजित्सर्वान् अतिरथान् जयतीति तथा । ततोऽभिमन्योः सकाशादुत्तरायां विराटपुत्र्यां भवान् जातः । ब्रह्मास्त्रतेजसा कुरुषु पौरवेषु परिक्षीणेषु सत्सु नष्टेषु सत्सु ॥ ३४ ॥ अंतकान्मृत्योः सकाशात्सजीवो जीवसहितः सन्मोचितः ॥ ३५ ॥ जनमेजयपूर्वकान्पुत्रानाह ॥ श्रुतसेन इत्यादिना वीर्यवानित्यंतेन । जनमेजयस्य महिमानमाह ॥ जनमेजय इति । तक्षकात्तन्नामकसर्पान्निधनं मरणं । परीक्षितस्तक्षकान्मरणं तु प्रथमस्कंधे स्पष्टं ॥ ३६ ॥ स जनमेजयः सर्पान्होष्यति । कावषेयं तन्नामकं ऋषिं गुरुं पुरोधाय पुरतः कृत्वा तुरगमेधयाऽश्वमेधयागेन ॥ ३७ ॥ सर्वां पृथ्वीं जित्वाऽश्वमेधेन तदतिरिक्तैरध्वरैश्च यक्ष्यतीत्यन्वयः । भविष्यानाह ॥ तस्य पुत्र इति । मन्त्रसमाप्तिजनमेजयस्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ याज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानं शौनकात्परं चात्मसद्दशादस्य ज्ञानं प्राप्स्यति । कृपादस्त्राण्यवाप्स्येति वैष्णवपुराणोक्तेः । क्वचित्ज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३९ ॥ नेमिचक्रस्तत्सुतो विश्रंभकृष्णसुतः । नेमिचक्र इति शेषः । गजाव्हये पुरे नदीप्रवाहेण हृते सति कौशांब्यां पुर्यां वत्स्यति वासं करिष्यति । कौशांब्यां तन्नामकपुर्यां ॥ ४० ॥ ततो नेमिचक्राच्चित्ररथ उक्तश्चित्ररथेत्युक्तः सुतः । अथ सुषेणात्सुवीथो महीपतिस्तन्नामकः ॥ ४१ ॥ भविता भविष्यति । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य नृचक्षुर्यद्यस्मान्नलो नलनामकः सुतः । तस्मादित्युभयत्र संबंधः । तस्मात्सुखीनलात्पारिप्लवस्तस्मात्पारिप्लवात्सुनयस्तस्मान्मेधावीत्यध्याहार्यं । मेधावी सुनयात्मज इत्यनुवादात् ॥ ४२ ॥ तत इत्युभयत्रानुषज्जते । ततो नृपंजयस्ततो दुर्व इति तस्माद्दुर्वात्तिमिः । तस्माद्बृहद्रथात्सुदासः ॥ ४३ ॥ सुदासाच्छतानीक इत्यध्याहार्यं । शतानीकः सुदासज इत्यनुवादात् । शतानीकः सुदासपुत्र इत्यर्थः । तस्य दुर्मनस्य । तस्येत्युत्तरत्रापि संबंधः । तस्य महीनस्य दंडपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमकनृपः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मक्षत्रियस्य ब्राह्मणक्षत्रियात्मकस्य राजसमूहस्य देवर्षिसत्कृतः पूजितः संस्थामवसानं नाशं ॥ ४५ ॥

पूर्वं कुरोश्चत्वारः कुमारा इत्युक्तं । तत्र कुरुपुत्रस्य जन्होर्वंशं क्षेमकपर्यंतमुक्त्वा कुरुपुत्रस्य सुधनुष उक्तावशिष्टवंशमाह ॥ अथेति । बृहद्रथस्य जरासंधस्तस्य सहदेवस्य सोमापिर्यद्यस्मात्सोमापिः सुतश्रवा यद्यपि सोमापि सुतश्रवसौ पूर्वोक्तौ तथाऽपि तयोर्भविता-त्पुनर्ग्रहणं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ततः सुतश्रवसोऽथानंतरं सुनक्षत्रस्तत्सुतो बृहत्सेनात् । तत इत्यनुवर्तते । ततः श्रुतंजयो विप्रो विप्रनामाऽथ तस्माच्छुचेः ॥ ४८ ॥ क्षेमस्तस्मात्सुव्रतः । तस्मादित्यस्योत्तरत्रापि संबंधः । तस्माद्धर्मसत्रः । अथेत्यस्योभयत्र संबंधः । अथ दृढसेनोऽथ सुमातिस्ततः सबलो जनिता भविता ॥ ४९ ॥ तत इत्यस्योत्तरत्रापि संबंधः । ततः सुनीथस्ततः सत्यजित् । यद्यस्माद्भूपालाः सहस्रवत्सरं भाव्यास्तदनंतरभाव्यान् द्वादशस्कंधे वक्ष्यति ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्या-मेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ९—१९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ तदेवं ययातेः पुत्राणां पंचमस्य पुरोर्वंशो निरूपितः । इदानीं चतुर्थस्यानोर्वंशमनुक्रामति ॥ अनोरिति । त्रयस्ततो जनमेजयः ॥ १ ॥ तस्य जनमेजनस्य महाशालस्तस्य महामनाः ॥२॥ चत्वारोशीनर आत्मजाः । संधिरार्षः । वृषदर्भा-दयश्चत्वारः शिबेरात्मजा इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ तितिक्षोरुशीनरानुजस्य ॥ ४ ॥ दीर्घतपसः सकाशादंगवंगकलिंगाद्या अंगवंगक-लिंग एवाद्याः प्रधाना येषांते तथोक्ताः सुह्मपुंडादि नामानो महीक्षितो राजानो बलेः क्षेत्रे जज्ञिर इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ तेंऽगाद्या षट् राजानः प्राच्यकान् पूर्वादि दिशि विद्यमानान् षट् विषयान् स्वनाम्ना ख्यातिं चक्रुः । अंगतोंऽगदेशाधिपतेरंगराजात्खनपानो नामा ॥ ६ ॥ ततो धर्मरथाख्यः सुतोऽप्रजः प्रजारहितः । स मित्ररथो रोमपाद इति ख्यातः । दशरथो रामपिता ॥ ७ ॥ तस्मै तस्य सखा प्रायच्छत् । ऋष्यश्रृंगे । उवास इति शेषः । देवे देवेंद्रे यं ऋष्यश्रृंगं । रामा वरांगनाः ॥ ८ ॥ वाद्यानि स्व-वाद्यानि वीणादिभिर्वादित्राणि मृदंगादीनि विभ्रमो विलासोऽर्हणानि पुष्पादीनि । तैरानिन्युरिति संबंधः । ततो वृष्टिं लब्ध्वा स्वकन्यां प्रायच्छदिति विज्ञातव्यं । अनावृष्टिभयोद्विग्नो लोमपादो वनस्थे हरिणीसुते ऋष्यश्रृंगमुनावत्रानीते सुवृष्टिर्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणैरुक्ते सति । नानाप्रयत्नैस्तास्मिन्नानीते सति तस्मादृष्यश्रृंगमुनेर्वृष्टिं लब्ध्वा संतुष्टः सन् स्वकन्यां शांताख्यां प्रायच्छदिति ज्ञातव्यं ॥ तदुक्तं ॥ अनावृष्टिभयोद्विग्नो वृष्टिं लब्ध्वा ततो नृपः । दास्यत्ययं मौल्यमिव शांतां नामनिजात्मजामिति । अत्र पुत्रस्य

लोमपादस्य पुत्रोत्पत्तिप्रकारं निरूपयति । अग्रजस्य संतानरहितस्य लोमपादस्य इति । ऋष्यशृंगो मरुत्वत इंद्रस्येष्टिमिंद्रदेवताकामिष्टिमित्यर्थः ॥ ९ ॥ स इष्टिः कीदृशः । अग्रजो दशरथो येन ऋष्यशृंगेनेष्टिविशेषेण प्रजाः रामादीन् लेभे ॥ १० ॥ बृहद्रथादयस्त्रयस्तत्सुताः पृथुलाक्षसुताः । ततो बृहद्भानोः ॥ ११ ॥ ततो विजयात्संभूतिनामिकायां धृतिनामकस्ततः सत्कर्माख्यादधिरथः ॥ १२ ॥ अपविद्धं गंगायां विसृष्टं कानीनं कन्यावस्थायां जातं ॥ १३ ॥ तस्य कर्णस्य सुद्युम्नसुतः । कुंत्याऽपविद्धं क्षिप्तं कानीनं कन्यावस्थायां जातं शिशुं सुतमकरोदित्यर्थः । ययातिपुत्रस्यानोर्वंशं निरूप्य द्रुह्योर्वंशं निरूपयति ॥ द्रुह्योश्चेति । आत्मज इत्यस्योत्तरत्राप्यनुषंगः ॥ १४ ॥ आरब्ध आरब्धनामकः शतं पुत्रशतं प्राचेतसं प्रचेतससंबंधिप्राचेतसः शतसंख्याकाः पुत्राः बभूवुरित्यर्थः। तेनेति शेषः ॥ १५ ॥ केनचिन्निमित्तेन म्लेंछाधिपतयोऽभुवन् । ययातिपुत्रस्य तुर्वसोर्वंशं कथयति ॥ तुर्वसोरिति । वन्हिनामः । अथ तस्मात्सुतो भानुमत्सुतः ॥ १६ ॥ तत्सुतः करंधमसुतः पौरवं पुरुवंशोत्पन्नं दुष्यंतं पुत्रं । अस्य मरुतस्यौरसपुत्राभावादेनं दत्तपुत्रं चकारेत्यर्थः । स दुष्यंतः किंचित्कालं मरुत्तस्य वंशे स्थित्वा नाव्यधिपत्यापेक्षयाऽयं दुष्यंतभरतत्वात्पितुर्दुष्यंतादन्य इति ज्ञातव्यं । सूचीकटाहन्यायेन द्रुह्याद्रीनां पुत्राणां वंशं कथयित्वा बहुलपुण्यहेतुत्वाच्च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं कथयति ॥ ययातेरिति ॥ १७ ॥ महापुण्यं तद्वंशे भगवतोऽवतीर्णत्वादिति हृदयं । तदेव विशदमाह ॥ यदोर्वंशमिति । नरवदाकृतिर्यस्य ॥ १९ ॥ यदोश्चत्वारः सूनवः श्रुताः विख्याताः । प्रथमात्मजः प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥२०॥ तत्सुताः शताजित्सुतास्त्रयः ॥ २१ ॥ ततो धर्मात् । नेत्यनुषंगः । स च कुंतेस्तन्नामकस्य पिता कुंतिनामको नेत्रस्य पुत्र इत्यर्थः । कुंतेः सोहंजिः सोहंजेर्महिष्मान्महिष्मतो भद्रसेनः । भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । धनकः कृतवीर्यकः सुत्कृतवीर्यजनकः । धनकस्यान्येऽपि पुत्रास्तानाह ॥ कृताग्निरित्यादिना । अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः । प्राप्ता अणिमादयो योगाः शौर्यादयश्च महागुणा यस्य स तथोक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तानेव महागुणानाह ॥ न नूनमिति । गतिं स्थितिं । सामर्थ्यमिति यावत् । ते पार्थिवाः । योगोऽणिमादिर्ज्ञानादिश्च जयः शत्रुजयः ॥ २५ ॥ पंचोत्तराशीतिसहस्रसंख्याकाः समा अव्याहतमप्रतिहतं शरीरबलं यस्य स तथा ॥ २६ ॥ भोगकालेऽपि विष्णुस्मरणं न परित्यक्तवानित्याह ॥ अनिष्टेति । अक्षय्यं षट्सु षडिंद्रियविषयं षष्ठांशं वसु षड्वसु

वा बुभुजे । तस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य मृधे युद्धे ॥ २७ ॥ तानेवाह ॥ जयध्वज इति । यत्पुत्रशतं यत्तालजंघपुत्रशतत्वादेव तदाख्यं क्षत्रं क्षत्रकुलं तदौर्वस्य मुनेस्तेजो यस्य स तथा तेन सगणं संहृतमित्यर्थः । यद्वा । सगरेणौर्वतेजसा युद्धे संहृतं । तेषां तालजंघपुत्राणां वीतिहोत्रो ज्येष्ठः । वीतिहोत्रस्येति शेषः । मधुः सुत इत्यन्वयः । कथं भूतो मधुः । वृष्णिपुत्रो वृष्णिः पुत्रो यस्य स तथा । तस्य मधोः पुत्रशतं त्वासीदिति हरिवंशवचनादिति दुर्घटभावदीपोक्तेः । कीदृशं पुत्रशतं । वृष्णिज्येष्ठो यस्य स तथोक्तं । वृष्णिं प्रथममुक्त्वाऽनंतरं पुत्रशतमभूदित्यर्थः । यतो मधोर्वृष्णेः । यदोश्च हेतोरिदं कुलमुत्पन्नं । अतस्तत्कुलस्था माधवा वृष्णयमाधवाश्चेति संज्ञिता इति योज्यं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यदुपुत्रेषु चतुर्ष्वु ज्येष्ठस्य सहस्रजितोर्वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य वंशमाह ॥ यदुपुत्रस्येति । क्रोष्टोः क्रोष्टनामकस्य वृजिनवान्पुत्रस्ततो वाहेरशंकुः । तत इत्यस्योत्तरत्र संबंधः ॥ ३१ ॥ ततश्चित्ररथाच्छशबिंदुर्महाभोज इति नामांतरं । तं विशिनष्टि ॥ चतुर्दशेति । चतुर्दशमहारत्नानि तज्जातिश्रेष्ठवस्तूनि यस्य सः । तानि मार्कंडेयपुराणे वर्णितानि । गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमौक्तिकविद्रुमाः । शक्तिपाशमणिछत्रविमानानि चतुर्दशेति ॥ ३२ ॥ तस्य शशबिंदोः पत्नीसहस्राणां दश आसन् । दशसहस्रसंख्याकाः पत्न्योऽभवन्नित्यर्थः । महायशाः सः शशबिंदुस्तासु भार्यासु प्रत्येकं लक्षं लक्षमेवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास । शशबिंदोरनेकेषु पुत्रेषु पृथुश्रवः प्रभृतयः षट् पुत्राः प्रधानाः ॥ ॥ ३३ ॥ तत्र शशबिंदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य पृथुश्रवसो वंशमाह ॥ तेषामिति । तेषां मध्ये धर्मो नाम पृथुश्रवस आत्मजः । तस्य धर्मस्योशना नामात्मजो हयमेधशतस्य हयमेधानां शतेन राजत इति राट् शताश्वमेधकर्त्रेत्यर्थः ॥३४॥ तस्य रुचकस्य पंचात्मजा आसन् । तानात्मजान् शृणु ॥ ३५ ॥ शैब्यानामकभार्या भयादेवैकभार्यस्य वंध्यापतेर्ज्यामघस्य राज्ञः पुत्रस्य तद्भयमेव पुत्रप्रदमभवादीति प्रदर्शयन्नाह ॥ ज्यामघस्त्विति । अन्यां भार्यां नाविंदन्न प्राप शत्रुभवनान्मार्गभ्रष्टामहर्षींदप्रहर्षीत् ॥ ३६ ॥ हे कुहक कपटयुक्त मदावासस्थानं ॥ ३७ ॥ स्नुषा स्नुषेति वचनं कथं युज्यते ॥ ३८ ॥ अतिभयेन व्याकुलमाह ॥ जनयिष्यसीति । देवताप्रसादेनेति शेषः । भार्याभयेन कथं मनःखिन्नसर्वांगस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्य कयाऽनुकंपितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिता विश्वे देवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदंत ॥ ३९ ॥ स्नुषां पूर्वं स्नुषेत्यभिहितां ॥४०॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां विंशोऽध्यायः ॥९-२०॥

॥ हरिः ॐ ॥ ज्यामघवंशं निरूपयति ॥ तस्यामिति ॥ १ ॥ यतश्चेदिश्चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २ ॥ कुशस्य वंशाभावाद्विदर्भसुतस्य क्रथस्य वंशमाह ॥ क्रथस्येति । ततो जीमूतसंबंधः ॥ ३ ॥ ततो दशरथात् । शकुनिः पुत्र इति ज्ञेयं । शकुनेः करंभिरित्यनुवादात् ॥ ४ ॥ तदात्मजः करंभिसुतो मधोः कुरुवंशस्तत इति ज्ञातव्यं । कुरुवंश इत्यनुवादात् ॥ ५ ॥ सात्वतस्य पुत्रानाह ॥ भजमान इति । महाभोजश्चेत्येवं सप्त । मारिष हे आर्य ॥ ६ ॥ सात्वतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य भजमानस्य पुत्रानाह । भजमानस्येति । एकस्यां पत्न्यां निम्लोचिः । आत्मज इत्यनुषंगः । अन्यस्यां पत्न्यां शताजादित्यादयस्त्रय सुताः ॥६॥७॥ सात्वत पंचमपुत्रस्य देवावृधस्य वंशमाह ॥ बभ्रुरिति । तयोर्बभ्रुदेवावृधयोर्माहात्म्यप्रतिपादकश्लोक इत्यर्थः ।शृणुमः। तयोर्माहात्म्यामिति शेषः॥९॥ अथ देवावृधो बभ्रोः सकाशाच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः। ये पंचषष्ठ्यादिसंख्यावच्छिन्नाः । बहव इति यावत् । पुरुषा वंशे बभ्रोः। देवावृधादपि तत्त्वोपदेशं प्राप्तास्ते सर्वेऽप्यमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः । महाभोजः सात्वतस्य सप्तमपुत्रः। भोजास्तदन्वये जाताः ॥१०॥११॥ सात्वतपुत्रस्य वृष्णेर्युधाजिच्च पुत्रोऽभवत् वृष्णिसुमित्रावित्यर्थः । तस्य युधाजितः शिनिरनामित्रश्चेति पुत्रौ ॥ १२ ॥ येऽन्यपूर्वोक्ताः । निम्नादिति शेषः ॥ १३ ॥ युयुधानः सात्यकपुत्रस्तस्य युयुधानस्य जयो जयस्य कूणिस्तन्नामकः । कूणेर्युगंधरोऽनमित्रस्यैवापरः पृश्निर्नामपुत्रः अनेनानामित्रस्य निम्नः शिनिः प्रश्निश्चेति त्रयः पुत्राः आसन्नियुक्तं भवति ॥ १४ ॥ ततः प्रश्नेः सकाशात् श्वफल्किश्चैत्ररथश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवुतुः । अक्रूरप्रमुखः प्रधानो येषां द्वादशपुत्राणामिति । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा क्रूरादन्ये वक्ष्यमाणाश्च द्वादशपुत्राश्च श्वफल्किनो गांदिन्यां तन्नामिकायां जाता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अक्रूरव्यतिरिक्तात् द्वादशान्दर्शयति ॥ आसंग इति । आसंगादि प्रतिबाव्हांता द्वादशपुत्राः । उपदेवश्चेति । द्वावितः पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ श्वफल्कानुजस्य चित्ररथस्य वंशमाह ॥ तथेति । विपृथुधाताद्या अन्ये बहवश्चित्ररथात्मजा इत्यन्वयः । विष्णुनंदनाः पूर्वोक्ता एते सर्वे सात्वतपुत्रवृष्णिकुलनंदनाः ॥ १८ ॥ अथ सात्वतपुत्रस्यांधकस्य वंशमाह ॥ कुकुर इति । कुकुरादयश्चत्वारो अंधकस्य सुता इति ज्ञेयं ॥ तथा चोक्तं विष्णुपराणे ॥ कुकुरो भजमानः शुचिकंबलबर्हिषास्तस्थांऽधकपुत्रा इति । वन्हिर्वन्हिनामा । तत इत्यस्योत्तरत्रापि संबंधः ॥ १९ ॥ अनुरनुनामको यस्यानोः पुत्रो दुंदुभिर्दरिद्योतः । तस्येत्यस्यावृत्तिः । तस्य दरिद्योतस्य ॥ २० ॥ पुनर्वसो-

राहुकः पुत्र आहुकीनामकन्या चेत्यपत्यद्वयं । देवश्चोग्रसेनश्चेति द्वावाहुकजावि संबंधः ॥ २१ ॥ तानेवाह ॥ देववानिति । शांतिदेव आदिर्यासां शांतिदेवादीनांताः सप्त ॥ २२ ॥ तासां नामान्याह ॥ शांतिर्देवेति । वासुदेवस्योत्पत्तिमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ २३ ॥ उग्रसेनस्य बंशमाह ॥ कंस इति । औग्रसेनेया उग्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥ वसुदेवस्यानुजानां देवभगादीनां स्त्रियो भार्या वसुदेवानुजश्चोत्तरत्र कथ्यंते ॥ २५ ॥ कुकुरस्य वंशमुक्त्वांऽधकस्य भजमानस्य वंशमाह ॥ शूर इति । भजमानसुता-द्विदूरथाच्छूर आसीदिति ज्ञेयं । अयं शूरो वसुदेवपितुः शूर इति ज्ञेयं । ततः शूराच्छिनिः ॥ २६ ॥ देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मा देवमीढश्चेति तत्सुता हृदिकसुताश्चत्वार इति ज्ञातव्यं । देवमीढस्य शूरस्येत्युत्तरत्रानुवादात् । पुराणांतरे तथोक्तेश्च । देवमीढस्य देवमीढपुत्रस्य शूरस्य सः शूरस्तस्य मारीषायां ॥ २७ ॥ शूरपुत्राणां नामान्याह ॥ वसुदेवमिति ॥ २८ ॥ वसुदेवस्य नामांतरमस्तीत्याह ॥ देवेति । आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥ कृष्णावतारस्य स्थानं स्थानभूतं वसुदेवमानकदुंदुभिमिति वदंति । पृथा चेयमेव कुंती ॥ ३० ॥ एतेषां वसुदेवादीनां । पृथायाः कन्यकावस्थायाः कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ कुंतेरिति । पृथायाः पिता शूरः स्वसख्युरपुत्रस्य कुंतेः कुंतिभोजस्य पृथामदादित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ देवा आहूयंतेऽनयेति देवहूती देवाव्हानकारी-त्यर्थः । ता विद्यां दुर्वाससः । लेभे इति शेषः । तस्या विद्यायाः शुचिर्ऋतुस्नाता मे मया प्रत्ययार्थं मंत्रपरीक्षार्थं विद्या प्रयुक्ता- ॥ ३२ ॥ भो देव । त्वं क्षमस्व स्वस्थानमेहीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतो याहीत्युक्तो रविः कुंतीमाह ॥ अमोघमिति । देवसंदर्शं देवसंस्पर्शनं । अमोघं । सफलमिति शेषः । मैथुनयोग्यतारुण्यादर्शनाच्छिन्नयोनिर्दुष्टा स्यादिति पृथाया मनोगतशंकापरिहारार्थ-माह ॥ योनिरिति । कन्याऽहमिति चेत्तत्राह । यथा योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामीति ॥ ३४ ॥ इति समाधाय समाधानं कृत्वा गर्भं समाधाय निधाय ॥ ३५ ॥ कृच्छ्रादत्यजदित्यनुषंगः । तव प्रपितामहः पांडुः ॥ ३६ ॥ वसुदेवभागि-नीनां विवाहं पुत्रांश्च कथयति ॥ श्रुतदेवमित्यादिना । कारुषः करूशदेशाधिपतिर्वृद्धशर्मा नामतः । स पूर्वं किमित्यत आह ॥ ऋषिशप्त इति । प्राक् सनकादिभिः शप्तो विजयो दितेः सुतः । स तु हिरण्यकशिपुरभूत् । स एवाधुना दंतवक्त्र इति जात इति ज्ञातव्यं ॥ ३७ ॥ कैकेयः कैकेयदेशाधिपतिर्नाम्ना धृष्टकेतुः । कैकेयदेशाधिपतित्वात्तत्सुता अपि कैकेयनामानः ॥ ३८ ॥

जयत्सेनोऽवंत्यौ विंदानुविंदावजनिष्ट जनयामास । समग्रहीत् पाणिग्रहणं चकार ॥ ३९ ॥ अयं पूर्वं क इत्यत आह ॥ कथित इति । तस्य शिशुपालस्य संभवः । दितेः सकाशादिति शेषः । द्वारपालो जयो ऋषिशापाद्धिरण्याक्षनामकः सन् विजयवद्दितेः सुतोऽभवदित्यस्योत्पत्तिप्रकारः पूर्वं कथित इत्यर्थः । तदेव वसुदेवस्य भगिन्यास्तत्पुत्रींश्चोक्त्वा तद्भ्रातॄणां पत्नीपुत्रांश्च कथयति ॥ देवभागस्येत्यादिना । देवभागस्य सकाशाच्चित्रकेतुर्बृहद्बली । जाताविति शेषः ॥ ४० ॥ देवश्रवसः सकाशात् ॥ ४१ ॥ राष्ट्रपाल्यां तन्नामिकायां सुरभूम्यां तन्नामिकायां ॥ ४२ ॥ मित्रकेश्यां तन्नामिकायां वृको वृकनामक आदधे जनयामास । अस्य सर्वत्र संबंधः ॥ ४३ ॥ सुदामिनी सुमित्रादीन्सुषुवे । कर्णिकायां तन्नामिकायां ॥ ४४ ॥ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह ॥ पौरवी-त्येकादशभिः । देवकीप्रमुखा अन्याः मश्रमप्रभृतिदेवाद्या बहुपत्न्य आसन् देवकी पूर्वमदितिः ॥ ४५ ॥ बलं बलरामोऽयं शेषा-वतारः । अत्र हरेः शुक्लकेशस्तस्मिन्नस्तीति ज्ञेयं । वसुदेवः पूर्वं कश्यपः रोहिणी पूर्वं कश्यपभार्या सुरभिः कृतधीः शिक्षितबुद्धि-रित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सुभद्राद्याश्चेत्येते द्वादशतनया इत्यनुषंगः ॥४७॥ मादिराया मदिरानामिकाया आत्मजाः । कौसल्यां कौसल-राजपुत्री भद्रा ॥ ४८ ॥ यदुमुख्यांश्च ॥ ४९ ॥ त्रिपृष्ट एकः पुत्रोऽभूत् ॥ ५० ॥ उपदेव्या दशसुताश्च राजानोऽभवन् ॥५१॥ देवरक्षितया तन्नामिकया नवपुत्रा अभवन् ॥ ५२ ॥ साक्षाद्धर्मः । धर्मपुत्रव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति । धर्मराजो वसुनामिकायां पत्न्यामष्टवसूनि सहदेवया सहदेवायामष्टौ सुतानादधे ॥ तदुक्तं षष्ठस्कंधे षष्ठाध्याये ॥ वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु । अष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि शृण्विति । देहलीदीपन्यायेनोभयत्रायं दृष्टांतः । अजीजनज्जनयामास ॥ ५३ ॥ उदारधीर्महाबु-द्धिर्वसुदेवः । संकर्षणः पूर्वं क इत्यत आह ॥ अहीश्वरमिति ॥ ५४ ॥ अष्टमस्तु स्वयमेव स्वेच्छयैवासीत् । न कर्मादिना । यतो हरिः । किलेति श्रुत्यादिप्रसिद्धिमाह । सुभद्रा च कन्याऽऽसीत् । पितामही । अभिमन्युमातृत्वादियं सुभद्रा पूर्वं त्रिजटा ॥ ५५ ॥ स्वयमेवासीन्न कर्मादिनेत्येतदुपपादयति ॥ यदेत्यादिना । आत्मानं सृजते स्वयमवतारं करोति ॥ ५६ ॥ द्रष्टुः सर्व-ज्ञस्य परस्यात्मनः परमात्मनोऽवतारस्यावतारकर्मणां चात्ममायां स्वेच्छां विना हेतुर्न हि संभवति ॥ ५७ ॥ उक्तार्थं स्पष्टयति ॥ यन्मायेति । यस्येश्वरस्याधीनाया मायायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेश्चेष्टितं व्यापारः पुंसः पुरुषस्य । उपलक्षणमेतत् । प्रपंचस्य

स्थित्युत्पत्तिसंहाराय भवंति । भगवानेव सत्त्वादिगुणैः सृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः । अनुग्रहो यस्य प्रसादस्तन्निवृत्तेर्मायानिवृत्तेः । हेतुरिति शेषः । यत्प्रसादाल्लिंगशरीररूपसंसारनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपात्तस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेणेति श्रुतेः । सा च संसारनिवृत्तिरात्मलाभाय स्वरूपानंदाविर्भावाय भवति ॥ ५८ ॥ हरेर्लोकविलक्षणत्वमुपपाद्यावतारप्रयोजनमाह ॥ अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्यां । बव्हक्षौहिणीसंख्यातसेनानां पतिभिर्नृपलांछनैः छत्रादि लांछनं येषां तैः । नृपाभासैरिति यावत् । असुरैराक्रम्यमाणाया भुवोऽभाराय भारहृतये प्रयत्नः सन् ॥ ५९ ॥ सुरेश्वरैरपि मनसाऽपि अपरिमेयान्यवितथकर्माणि दुष्टनिग्रहादीनि कर्माणि संकर्षणसहितः ॥ ६० ॥ संकल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह ॥ कलाविति । यशोलक्षणं पराक्रमं दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा ॥ ६१ ॥ सतां करणयोरमृताय मनो यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवांजलिपानं साधनं यस्य स पुरुषोऽसकृदुपस्पृश्य श्रवणादिलक्षणस्नानादि कृत्वा । यद्वा । सकृदप्युपस्पृश्य दुष्कर्मसंस्कारान् धुनुते नाशयति ॥ ६२ ॥ तदेवाह ॥ भोजेति द्वाभ्यां । भोजादिभिः कौरवादिभिश्च । शश्वत् श्लाघनीयेहितः पूज्यमानचरितः ॥ ६३ ॥ स्निग्धस्मितेक्षितेनोदारैर्वाक्यैर्लीलया विक्रमविलासेन सर्वांगसुंदरस्य । मूर्त्या नृलोकं मनुष्यजनं रमयामासेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ नृलोकं रमयामासेत्युक्तं विशदयति ॥ यस्याननमिति । यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबंत्यो नार्यो नराश्च न तत्पुर्नं तृप्ताः । निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः । निमेषस्येति षष्ठी द्वितीयार्थे । निमेषं प्रति कुपिताः । कुतः । विकासविरोधित्वात् । कथं भूतमाननं । मकरकुंडलाभ्यां चारू च तौ कर्णौ च ताभ्यां भ्राजयंतौ च तौ कपोलौ च ताभ्यां सुभगं सुंदरं । विलासेन सहितो हासो यस्य स तथा तं नित्योत्सवं यस्य स तथा तं ॥ ६५ ॥ विदितसंक्षेपा हि प्रपंचजिज्ञासवो भवंतीति हेतोः श्रीकृष्णचरितं संक्षेपतो वर्णयति ॥ जात इत्यादि द्वाभ्यां । निजरूपेण पश्चात्पुरुषाकारः सन् गतः । अत्र लोकदृष्ट्यैधितः सन् रिपून् पूतनादिकंसांतसर्वशत्रून्हत्वा कृतोरुदार उद्वाहितबहुभार्यस्तेषु दारेषु सुतानां शतानि । अत्र शत शब्दो बहुत्ववचनः । तथा चोद्वाहितगोपकन्यासु दशलक्षपुत्रादीन् रुक्मिण्यादिषु प्रद्युम्नादीन् षोडशसहस्रस्त्रीष्वेकैकस्यां दशदश पुत्रांश्चैकैकां कन्यां चोत्पाद्येत्यर्थः । क्रतुभिरश्वमेधादिभिः समीजे । किमर्थं जनेषु सज्जनेष्वात्मनिगमं स्वज्ञानरूपवेदोक्तयज्ञादि-

सत्कर्मानुष्ठानमार्गं प्रथयत्सज्जनान् शिक्षयितुमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ पृथ्व्या गुरुभरं दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेण क्षपयन् क्षपणसमर्थः कृष्णः कुरूणां कौरवाणां पांडवानां चांतः समुत्थितेन कालिना कलहेन निमित्तेन भूपवर्यान् दुष्टराजन्यान् विधूय संहृत्य विजयेऽर्जुने जयमर्जुनः सर्वशत्रून्विजिगायेत्येवोभयमुद्विघुष्य डिंडिमघोषं कारयित्वा प्रोच्य । त्वमिति शेषः । उद्धवायोपदिश्य स्वधाम परंधाम समगाज्जगामेति सर्वं मंगलं ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकविंशोऽध्यायः ॥ ९—२१ ॥ ॥

नवलक्षणसंपन्नो नवरत्नैर्विभूषितः ॥ नवभक्तिप्रदो भूयान्नवमस्कंधगो हरिः ॥ १ ॥ नवमस्कंधगोविंदो नवलक्षणसंयुतः ॥ नवरत्नांबरधरो नवमेऽभीष्टदो भवेत् ॥ २ ॥ वेंकटेशहयग्रीवनृसिंहाद्यात्मको हरिः ॥ आनंदसंततिं कुर्यात्काले काले सुशिक्षयन् ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणधुरीणानां श्रीमच्छल्लारीनरसिंहाचार्याणां निजशिष्येण शेषेण विरचितायां श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदबोधिन्यां नवमः स्कंधः समाप्तः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पणी छलारी समाप्ता ॥

॥ नवमः स्कंधः ॥